

प्रकरण चौथे

गो. ग. आगरकर व लो. टिळक यांचे

इतर स्त्रीप्रश्नावरील विचार.

प्रकरण चौथे

गोपाळ गणेश आगरकर व लोकमान्य टिळक यांचे इतर स्त्री प्रश्नावरील
 =====
 विचार
 =====

गोपाळ गणेश आगरकर आणि लोकमान्य टिळक यांच्या संदर्भातील लिखाणांचा अभ्यास करता असे स्पष्ट होते की, बालविवाह, संमतीवय व स्त्रिशिक्षण यावर त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर मतभेद असलेले दिसून येतील. त्यामुळे पहिल्या दोन प्रकरणामध्ये आपण त्यांच्यामधील मतभेद जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याशिवाय स्त्री प्रश्नाच्या संदर्भात अनेक असे प्रश्न होते, जसे स्वयंवर, पुनर्विवाह, दादाजी-रख्माबाई प्रकरण (फटस्फोट), केशवपन व शारदासदन या प्रश्नांची चर्चा आपण या प्रकरणात करणार आहोत.

स्वयंवर

बालविवाह व त्यापासून होणारे अनर्थ यापासून स्त्रीचे रक्षण करण्यास आपल्या समाजात स्वयंवर पध्दती आचरणात आणली पाहिजे असे आगरकरांचे मत होते. स्त्री जीवनात ही सुधारणा झाली तर स्त्रियांच्या व्यक्तीत्वाचा विकास होऊन ती सध्यापेक्षा पुष्कळ सुखी होईल, असे स्पष्ट प्रतिपादन त्यांनी "प्रियाराधन", "स्वयंवर", "वल्लभो-पासना" या लेखांतून केले आहे.

गो.ग. आगरकरांनी स्वयंवर पध्दतीने समर्थन करताना प्रथम त्यांनी, युरोपीय ग्रंथकारांच्या आधारे, स्वयंवराची पध्दत फक्त प्राणीवर्गातच दृष्टीस पडते असे नसून, वनस्पतीतही दृष्टीस पडते, हा विचार मांडला आहे.

स्वयंवर पध्दती निसर्गसिध्द आहे म्हणून ती आपण अंगिकारली पाहिजे, असे आगरकरांचे मत होते. निसर्गाने घालून दिलेल्या या आदर्शाचा आम्ही अनावर केल्यामुळे या देशांत स्त्री-पुरुषांच्या रतिसुखाचा आदी भंडवडा झाला आहे, असे सांगून पाश्चात्य व पौवात्य स्त्री-पुरुषांच्या प्रणयरंगाची त्यांनी तुलना केली आहे. "ज्यांच्या अवयवांची पूर्ण वाढ झाली आहे, ज्यांच्या विषयवासना जागृत झाल्या आहेत, उत्कंठता, अधिरता, लज्जा यांनी ज्यांची मने व्यापून राहिली आहेत, अशा स्त्री-पुरुषांच्या प्राथमिक रतिसुखाची बहार कोणीकडे व पंतोजीचा मार खाणा-या, अभ्यासाखाली अर्धेल्या झालेल्या दुर्बल, भेकड अशा आमच्या सोळा-सतरा वर्षांच्या पोरान्या व ज्यांचा भातुकलीचा आणि बाहुला-बाहुलीचा खेळ नुकताच कोठे सुटला आहे अशा आमच्या बारा-तेरा वर्षांच्या मिस्तेज, लाजाळू व अज्ञान पोरान्या बळजोरीच्या महालाची बहार कोणीकडे!" आगरकरांची ही तुलनाच इतकी वस्तुस्थितीला धरून आहे की, स्वयंवर पध्दतीचे मंडन करण्यासाठी आणखी कोणताच मुद्दा मांडण्याची गरज नाही, पण त्या वेळचा समाज इतका मंद, बधिर व जीर्ण होता की, ही तुलना समजण्याचीही त्यांच्याकडे पात्रता नव्हती. म्हणून आगरकरांनी आणखी बरेच विवेचन केले आहे. त्यातील मुख्य विचार हा होता की, आमच्या देशांत प्राचीन काळी स्वयंवर पध्दती रूढ होती, तेंव्हा ती आज पुन्हा अनुसरण्याला काहीच हरकत नाही. स्वयंवराचा हा मुद्दा स्पष्ट करताना श्रीकृष्ण-रुक्मिणी, अर्जुन-सुभद्रा, वत्सला-अभिमान्यु, नल-दमयंती यांची उदाहरणे आगरकर देतात, आणि हिंदु समाजाची धुरा वाहणा-यांना सांगतात की, एकीकडे या प्राचीन स्वयंवराचे व ती पध्दत स्वीकारणा-या स्त्री-पुरुषांचे तुम्ही कौतुक करता आणि सध्या ती पध्दत अवलंबावी असे म्हणणा-यांवर टिका करता, तेंव्हा तुम्ही स्त्रीचे दास आहांत, भेकड आहात, जे सत्य दिसते त्याचा पुरस्कार करण्यास लागणारे मनोधैर्य तुमच्याजवळ नाही. सनातन्यांच्या मते

प्राचीन काळी ती पध्दत योग्य होती, पण सध्या मात्र ती योग्य नाही. त्यावर आगरकर म्हणतात की, असे म्हणण्याचे कारण काय आहे. शकुंतला, मालती, सुभद्रा आणि दुष्यंत, माधव, अर्जुन इत्यादी पौराणिक स्त्री-पुरुषांच्या प्रकृतीत आणि आजच्या आमच्या प्रकृतीत जमीन-अस्मानाचे अंतर पडले आहे काय ? असे मला ब्रजिवात वाटत नाही. तासण्य, आरोग्य, बुद्धी, संपत्ती, विद्या, स्वस्म जितके त्यांना प्रिय आहे तितकेच आम्हालाही आहे. तेंव्हा स्वयंवरामुळे ते स्त्री-पुरुष जेवढे सुखी होते तितकेच आजवेही स्त्री-पुरुष होतील. १

आगरकरांच्या क्रांतीकारी विचारांचा प्रत्यय येथे दिसून येतो. बालविवाह, वैधव्य, स्वयंवर इत्यादी स्त्रीबद्दल जीर्णवादी लोकांहून त्यांची मते तर भिन्न होतीच, पण प्राचीन काळचे स्त्री-पुरुष पुण्यशील धर्मनिष्ठ, तो काळ सत्य युगाचा, धर्मोत्कर्षाचा आणि आजचे स्त्री-पुरुष पापी, धर्मभ्रष्ट व आजचा काळ हा कल्पियुगाचा, धर्महीनाचा अशी जी विकृत विचारसरणी हिंदू समाजात रूढ झालेली होती व हीच विचार-सरणी सर्व अधःपाताला कारण झाली होती. तिच्या विषयीच त्यांनी भिन्न मत सांगून त्या मुळावरच घाव घातलेला दिसून येईल.

बालविवाहाचे संडन म्हणजेच स्वयंवराचे मंडन असे आगरकरांचे स्पष्ट मत होते. त्यांच्या मते, जी स्वयंवरे नाहीत ते बालविवाहच आहेत. ज्याचे त्याने लग्न करणे म्हणजे स्वयंवर होय व एकाचे लग्न दुस-याने करणे म्हणजेच बालविवाह होय. अर्धे स्वयंवर आणि अर्धा बालविवाह अशी लग्नाची पध्दत शक्यबाही. आगरकरांच्या मते, काही लोकांच्या म्हणण्या-नुसार प्रान्समध्ये अशा प्रकारची विवाहपध्दती कांही वर्षांमागे रूढ होती.

बापाने मुलाकरिता मुलगी पाहून ठेवावी आणि ती मुलाला पसंत झाल्यास तिचा त्याच्याशी विवाह करावा किंवा मुलाने आपल्या मनाजोगी मुलगी पाहून ठेवावी आणि ती बापास पसंत झाल्यास, तिचा त्याच्याशी विवाह व्हावा, ही दिसण्यांत मध्यभागी पध्दत दिसते. आगरकरांच्या मते एकेकाळी आपल्याकडे स्वयंवराची पध्दत अत्यंत प्रचलित होती. परंतु त्यानंतर ती हळूहळू बंद झाली. बालविवाहाची स्त्री व स्वयंवर पध्दतीचा अभाव यांचा केवळ आरोग्य व सुदृढ प्रजा यांच्याशी संबंध आहे असे नव्हे. तर या पध्दती महत्त्वाच्या राष्ट्रीय चरित्राच्या निदर्शक आहेत.

प्रियाराधन या लेखाचा समारोप करताना अत्यंत तीव्र व कडवट भाषेत त्यांनी आपले पाविष्यीचे विचार मांडले आहेत. ते म्हणतात, "ज्या लोकांना कोणतीतरी पसंत केलेल्या बायका चालतात, ज्या लोकांना रथ्युपभोगासाठी दुसऱ्यांनी कोंडून घालावे लागते, ज्या लोकांना ज्ञानसंपादन, द्रव्यसंपादन, लौकीक संपादन, सामर्थ्यसंपादन, विषयसौख्य - रसज्ञान संपादन यापैकी कोणतीही गोष्ट कमविण्यापूर्वी "जबरीसंभोग" करण्याची चटक लागली आहे व ज्यांच्या हातून या पापामुळे दररोज प्रेमाचे हजारो सून पडत आहे, शारीरिक व मानसिक अनंत यातना त्यांना भोगाव्या लागत आहेत, विद्या व वित्त संपादण्याची त्यांच्यात अजिबात कुवत राहिलेली नाही, ज्यांना संसाराचा तिटकारा आला आहे व आयुष्य हे ज्यांना ओझे झाले आहे त्यांनी राष्ट्रीय सभांच्या फेदात पडून मनासारखे राज्यकर्ते निवडण्याची इच्छा धरू नये असे आगरकरांनी स्पष्ट केले आहे. २

आगरकरांच्या मते माझी स्त्री मी स्वतः निवडीन हा आग्रह ज्यांच्या बुद्धीला नाही त्याला आयुष्यात कोणतीच गोष्ट स्वमताने निवडण्याचे

सामर्थ्य प्राप्त होत नाही. असे लोक नेहमी प्रवाहपतित्व राहतात. त्यांच्या जीवनाच्या दिशा दुसरे कोणीतरी ठरविणार आणि मग ते जीवन जगणार. परंतु राज्यकर्ते आपले आपण निवडणे म्हणजेच स्वातंत्र्याचा लाभ करून घेणे आणि स्वयंवर पध्दती यांचा असा घनिष्ठ संबंध आहे.

आगरकरांच्या मते, प्राणरक्षाणाशी अन्न सेवनाचा जितका संबंध आहे. तितकाच जातीरक्षाणाशी स्त्री-पुरुष समागमाचा आहे. प्राणीवर्ष व वनस्पतीकांतही अन्योन्य संमतीशिवाय समागम होत नाही मग आपण स्वतः बुद्धीजीवी म्हणवितो तर आपल्यातच का अन्योन्य संमतीशिवाय सक्तीने विवाह लावण्यात येतात ? असा मार्मिक प्रश्न वाचकांना विचारलेला होता व आपल्यात होणा-या "लगीनघाई"चे उपहासपूर्वक कर्ण "प्रियाराधन" ह्या लेखात केलेले आहे.

तसेच स्वयंवराने स्त्रीच्या चारित्र्यात, नितिमत्तेत कोणत्याही प्रकारे शिथिलता येणार नाही किंवा दुराचार पण वाढणार नाही असे प्रतिपादन करून उलट विवाह सुरू होण्यास परस्परांच्या अवयवांची वाढ झाल्यामुळे व त्या विषयी उत्सुकता वाढत असल्यामुळे त्यांत उत्कटताच प्राप्त होईल. व स-या सुखाचा अनुभव येईल असे प्रतिपादन करून लोकोपवादाचा व धर्मविरोधी वर्तनाचा बाऊ न करता बालविवाहाची प्रथा बंद करून त्यात खंड पडावा व त्या ठिकाणी स्वयंवर पध्दतीचे विवाह करण्यात यावे असे प्रतिपादन त्यांनी केले आहे, त्यामुळे समाजाच्या सविस्तर घटनेवर हितकारक परिणाम होतील असे व इतके प्रगत विचार स्वयंवर पध्दतीचा पुरस्कार करताना प्रगट केले आहेत. ^३

लोकमान्य टिळकांनी मात्र स्वयंवर पध्दतीला विरोध केलेला दिसून येईल. १८८३ सालच्या केसरीत त्यांनी स्वयंवर किंवा प्रिती विवाहाबद्दल

आपले मत व्यक्त केलेले दिसून येईल. त्यांच्या मते "प्रितिविवाहापासून पुष्कळ लाभ होणारे असले तरी तो आम्हांला सध्याच्या परिस्थितीत बिल्कूल पसंत नाही. त्यापासून आम्हाला यत्किंचीतही लाभ होणार नाही. उलट आमचे नुकसानच होणार आहे अशी आम्हाला भिती वाटते. प्रिती विवाहाची चाल जर आम्ही सुरु केली तर मुलीलासासरचा सदबोध मिळणे फार कठीण होईल व इतर लोकांच्या मानाने आमच्यात जी निते आहे कदाचित तिचा लोप होत जाईल." ४ या वस्तु लो. टिळकांनी स्वयंवर पध्दतीला विरोध केलेला दिसून येईल. स्वयंवर पध्दतीचे समर्थन म्हणजेच समाजातील नितेचा लोप असे टिळकांचे मत होते.

वरील विवेचनातून असे स्पष्ट होते की, आगरकरांनी स्वयंवरास पाठिंबा देण्याचे कारण की, स्त्री-जीवनातील अनेक समस्या या त्यांच्या विवाहास संमती न घेतल्यामुळे निर्माण झालेल्या होत्या. त्यावेळेची परिस्थिती लक्षात घेता बालविधवेचे प्रमाण हे समाजात अधिक प्रमाणावर होते. पण स्त्री परंपरेमुळे बालविधवेला पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार समाजाने नाकारलेला होता. या परिस्थितीमध्ये आगरकर व टिळकांचे पुनर्विवाहा-बदलण्या मतांचे विवेचन करणे आवश्यक आहे.

पुनर्विवाह

महाराष्ट्रात जाडेजा वगैरे जमातीतल्या प्रमाणे कन्याहत्येची चाल रूढ नसली, तरी विवाकांडून झालेल्या सर्वत्र घडत होत्या. बालविवाह सार्वत्रिक होता. विषय विवाह आणि जरठ-बालविवाह सर्रास घडत असत. साहजीकच बालमृत्यूचे प्रमाण, त्याकाळी तुलनेने अधिक होते. मुलींना बालवयात वैधव्य येई. शिवाय बालविवाह नुसता रूढच नव्हता, तर शास्त्रसंमत होता.

बालविवाह हेच स्त्रियांचे उपनयन असे मानण्यात येऊ लागल्यामुळेही साहजिकच उपनयनाचे वय (८ वे वर्ष) हेच मुलींच्या विवाहाचे योग्य वय मानण्यात येऊ लागले. मुलींच्या लग्नाचे वय कमी करण्याच्या प्रवृत्तीला इ.स. च्या पहिल्या ५/६ शतकात उत्तेजन मिळाले. पराशराने म्हटले आहे की, जर एखाद्याने आपली कन्या १२ वर्षांची होईपर्यंत तिचा विवाह केला नाही तर तिच्या माता-पितरांना आणि ज्येष्ठ बंधूना नरकात जावे लागते. जर एखादा अत्यंत योग्य वर मिळत असेल तर लहान वयात मुलीचा विवाह करावा अशी मनुने सुध्दा शिफारस केली आहे. ब्राह्मण मुलींचे विवाह ८ ते १० वर्षांच्या दरम्यान केले पाहिजेत. हा नियम इ.स. च्या ६ व्या अथवा ७ व्या शतकाच्या सुमारास सर्वमान्य झाला आणि तो आधुनिक काळापर्यंत चालत आलेला आपल्याला दिसून येईल. ५

जातीबंधने एवढी बळकट होती की, जातीच्या रिवाजाबरोबरच मुलीचे विवाहवय वाढविण्याचे ध्येय कोणीही दाखवू शकत नव्हते. रजोदर्शना-पर्यंत जर मुलीचे लग्न झाले नाही तर त्यांना वाळीत टाकले जात असे. मुलगी १३/१४ वर्षांची झाल्यास सामाजिक टिकेस पात्र व्हावे लागे. ऋतूमती पूर्वी मुलीचा विवाह झालाच पाहिजे, अशी शास्त्रज्ञा होती. त्यामुळे उच्च वर्णायांत तिचा अंमल जारीने होत असे. मुलीचा विवाह अगदी बालवयातच उरकून घेण्याची मातापित्यांना घाई असे. त्याकाळी साजेल अशा वराची निवडसुध्दा केली जात नसे. बालवधूला कित्येकदा प्रौढांशी विवाह करावा लागत असे. पाचसहा वर्षांची मुलगी आणि तीस चाळीस वर्षांचा बिजवर पुरुष असे विषमविवाह तर सर्रास होत. हिंदू पुरुषाला विवाहाविषयी अनिर्बंध स्वातंत्र्य होते. तो केव्हाही, कित्तीही विवाह शास्त्रानुसार लावू शकत होता. मुलीचा विवाह मात्र रजोदर्शनाच्या आधी झाला नाही तर लोकापवादाला तोंड घावे लागे. असे विषय विवाहांचे प्रमाण मोठे

होते. बालविवाहामुळे मुलींना संसाराचे ओझे अकाली वाहावे लागत, कोवळ्या वयात क्विथ्या शरीरप्रकृतीवर अनिष्ट परिणाम घडून येत, तिचे विद्याभ्यासाकडे लागावे असे मन लागत नव्हते, हे घातक परिणाम विचारी लोकांना दिसत होते. पण रूढीग्रस्ततेमुळे, कळसे तरी वळू नये, अशी स्थिती-शीलता समाजाला झालेली होती, त्यामुळे बालविवाहाची चाल शतकअखेर म्हणावी तरी मागे पडली नाही. ६

विधवाविवाहामुळे मुलीला अल्प वयात वैधव्य येई आणि विधवा विवाहाला तर समाजाचा कडवा विरोध होता, कारण असा विवाह शास्त्राने वर्ज्य केला होता. बालविवाहाची चाल आणि विधवा विवाहाला बंदी या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. बालविवाहातूनच विधवा विवाहाचा जटिल प्रश्न आवासून पुढे झालेला होता. हिंदू विधवेचे जिणे म्हणाजे एकप्रकारची जन्मठेपच होती. पतिनिधनानंतर सहगमन हे अत्यंत पवित्र कर्तव्य म्हणून मानले जात होते. सहगमनाचे धाडस नसल्यास वा अन्य कारणाने ते शक्य नसल्यास आयुष्यभर पतीच्या स्मृतीशी एकनिष्ठ राहून ब्रह्मचर्य पालन करून जीवन कंठणे हे सहगमनाच्या नंतरचे कर्तव्य समजले जात होते. परंतु १८२९ च्या कायद्याने सतीची चाल बंद झाल्यामुळे, सहगमनाला असणारा ब्रह्मचर्यपालनाचा गौण पक्षीय बहुसंख्य विधवांपुढे उरला. ब्राह्मण विधवांनी "गुस्वरित्रा"सारख्या ग्रंथातून विधवांच्या आचरणासंबंधी घालून दिलेले कडक नियम पाळलेच पाहिजेत, अशी अपेक्षा केली जाई. केशवपन सक्तीचेच होते. अशा सोवळ्या झालेल्या स्त्रिया कांदा-तसूळ वर्ज्य करीत, उपासतापास करीत, एक भक्त राहात, कुणीकडून त्यांच्या मनातील कामेच्छा दडपली जावी, हाच हेतू या नियमांच्यामागे होता. अशा व्रतस्थ सोवळ्या बायकांना थोडा तरी मान असे, पण सक्तीचा विधवांना अपवित्रत्व मानले जाई. अशा विधवांचे दर्शनसुद्धा अशुभ असे, कोणत्याही मंगल कार्यात,

सणामध्ये त्यांचा वावर अजिबात नसे. तिने चांगले कपडे किंवा दाग-दागिळे वापरण्याला सुध्दा बंदी होती. जुन्या काळात हिंदू कायद्याने स्त्रीला वारसाहक्क नसे, "अन्नवस्त्राची मालकीण" हीच परिभाषा तिच्या बाबतीत होती. घरात स्त्रियांना अजिबात मान नव्हता, त्यात विधवेची गोष्ट तर सोडाच. एखाद्या आप्ताच्या घरी आयुष्यभर "रांधा वाढा उड्टी काढा", नाहीतर इतरांची पोरे खेळवा, हेच तिच्या नशिबी येई. विधवा विवाहाच्या बंदीमुळे अनाचाराला वाव मिळे व त्यातून भ्रूणहत्या पडत. वाट चुकलेल्या कित्येक विधवा गुपचूप झाडपाल्याची औषधे मिळवून गर्भपात करीत. अशा प्रयत्नांत काहीजणी दगावत. ज्यांना गर्भपाताची शक्यता नसे त्या पंढरपूर - नाशिकसारख्या क्षेत्री जाऊन सुटका करून घेत. या विधवा कधी बुवाबाजीला तर कधी धर्मातराला बळी पडत. अगदीच कुचंबणा झालेल्या विधवा आत्महत्याही करीत किंवा कुंटणसान्याचा रस्ता धरण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही, अशीही परिस्थिती काही विधवांची होई. प्रामुख्याने वरिष्ठ जातीतील विधवांचे असे विविध प्रकारचे अधःपतन त्याकाळी चालू होते. ७

पतीच्या मृत्यूनंतरचा काळ विधवेने कसा घालवावा, याचे जातिनियम अतिशय कडक असत. अशा रीतीने बालविवाह आणि विषय विवाह यातून ही बालविधवांची जटिल समस्या उद्भवते. विधवांनी पाळावयाची कडक पध्दे आणि नियम, केशवपनाची स्त्री, विधवाविवाह बंदी व व्यभिचार गर्भपात, भ्रूणहत्या, धर्मातरे यासारखे प्रश्न म्हणजे याच समस्येतून उद्भवते किंवा तिचे सहगामी असणारे दुष्परिणाम होते.

एकोणिसाव्या शतकात नवशिक्षितांकडून समाज सुधारणेचे जे विविध प्रयत्न झाले, त्यांत स्त्री विषयक प्रश्नांच्या सोडवणुकीला अग्रस्थान

मिळाले. यातही सतीच्या समस्येला अग्रक्रम मिळावा, हे ही साहजिकच होते. पुनर्विवाहाचा अभ्यास करीत असताना "सती" समस्येचा संदर्भ न घेता आपला अभ्यास पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यामुळे येथे सती प्रश्नाचा संदर्भ थोडक्यात मांडणे आवश्यक आहे.

"सतीची चाल ख्रिस्तपूर्व काही थोडी शतके निघाली असावी. विष्णु-धर्म सूत्राव्यतिरिक्त कोणत्याही धर्मसूत्रांत सतीचा मुळीच उल्लेख नाही. विष्णुधर्म सुत्रात म्हटले आहे की, "पती मरण पावला असता विधवेने ब्रम्हचर्य व्रताने रहावे अथवा पतीच्या मागोमाग त्याच्या कित्तेवर आरोहण करावे ?" या चालीची अमानुषता पूर्वी अकबराच्या कारकिर्दीत ध्यानात आलेली होती व त्याने सतीबंदीचा कायदाही केलेला होता. तरीपण ही चाल तशीच चालू राहिली. आधुनिक काळात बंगालमधील कुलीनत्वांच्या पद्धतीमुळे बहुपत्नीकत्व आणि सतीविषयक सक्ती यांचा गळावा विशेष झाला. पतिघातिनी सतीकुंड, सिंदुरीपहाड यासारखी सती जाण्याची स्थाने बंगालात प्रसिद्ध आहेत.

१८१५ ते १८१८ या चार वर्षांत सती गेल्याच्या २,३६६ प्रकारापैकी एकट्या कलकत्ता विभागात १,४८५ प्रकार घडून आले. बंगालमध्ये राजाराम मोहनराय यांनी या दुष्ट रूढी विरुद्ध लोकमत तयार केले व गव्हर्नर. लॉर्ड विल्यम बेटिंग यांच्या प्रगतीशील राजवटीत इ.स. १८२९ मध्ये सतीबंदीचा कायदा करण्यात आला. स्त्री विषयक सुधारणांच्या दिशेने टाकलेले हे पहिले महत्त्वाचे पाऊल होते. ७

भारतात सतीची चाल पुरातन काळापासून चालत आली होती. महाभारतात पंडूची पत्नी माद्री सती गेली होती. रजपूत स्त्रियांचा

जोहार प्रसिद्धच आहे. महाराष्ट्रात ही चाल उत्तर भारतीयांच्या अनुकरणाने आलेली दिसते. उच्च क्षत्रिय कुले, पेशवे व इतर सरदार यांच्या स्त्रिया सती गेलेल्या दिसतात. थोरल्या शाहू महाराजांची पत्नी, माधवराव पेशव्यांची पत्नी रमाबाई, बळवंतराव मेहेंदळ्याची पत्नी, संभाजी आंग्रे यांची पत्नी अशा काही सती इतिहासात प्रसिद्ध आहेत. कुलाच्या थोरवीसाठी किंवा घराण्याची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी सती जाण्याची सक्तीही केली जात असावी. महाराष्ट्राचा कारभार इंग्रजांच्या हाती येताच त्यांनी सतीची प्रश्न हाती घेतला. पुण्यात राधाबाई नावाची बाई ११ सप्टेंबर, १८१९ रोजी सती गेली. सतीची ती भयंकर चाल पाहून पहिले क्लेक्टर हेनरी डंडास रॉबर्टसन यांनी शास्त्री मंडळीची सभा घेतली. या सभेत नामांकित शास्त्र्यांनी युक्तीवाद केला की, सती जाणे हे शास्त्रानुसार बंधनकारक नाही, शिवाय अलीकडे सतीच्या विधिसंबंधी शास्त्रगुधता पाळी जात नाही. यानंतर सरकारी अधिकारी कोणा स्त्रीवर सती जाण्याला जुलूम जबरदस्ती होत नाही ना हे पाहू लागले. दरम्यान १८२९ पासून सती बंदीचा कायदा जारी झाला. परंतु सती बंदीच्या कायद्यानंतर पुनर्विवाहाचा समाजात मोठा प्रश्न निर्माण झाला. गो.ग. आगरकरांच्या मते स्त्रियांच्या दुःस्थितीचे महत्वाचे कारण म्हणजे असंमत वैधव्य हे होय. त्यातही बालपणी आलेले वैधव्य ही अतिदास्य आपत्ती होय. हिंदू समाजातील वरिष्ठ वर्गातील स्त्रियांच्या पुनर्विवाहास धर्मशास्त्राने व स्त्रीने अनेक शतके बंदी घातली होती. आगरकरांच्या मते बालविवाह जितका निषिध्य आहे तितकीच पुनर्विवाह बंदी निषिध्य आहे. विधवा स्त्रिया पुनर्विवाहाची बंदी करूनच समाज थांबला नाही तर असे वैधव्य सक्तीने तिच्यावर लादून त्याने त्या स्थितीतले तिचे जीवनही नरकप्राय करून टाकले होते. त्या काळी विधवा स्त्रिया समाज अपवित्र मानत होता. तिचे दर्शन ही अपशकून होते आणि तिच्या दुःखात तिला सहानुभूती दाखवण्याऐवजी, तिच्या कर्मानेच ती आपत्ती ओढवली, असे म्हणून तिच्या दुःखावर डागण्या देत होता. याबद्दल आगरकरांना मनस्वी संताप

येत होता. त्यांच्या मते इतकी कुरता, इतका अमानुषपणा जगांत दुस-या ठिकाणी कोठेही सापडणार नाही. विधवेला समाज जीवन इतके असह्य करून टाकत होता की, आगरकरांच्या मते त्यामुळेच अनेक स्त्रिया सती जाण्यास सिध्द होत होत्या. जिवा नवरा मेला तिचे होईल तितक्या उत्तम रीतीने संगोपन करण्याची उदार चाल आमच्यात देशांत असती तर सह्यमनाची स्त्री येथे कधीच पडली नसती. किंवा पती-वियोगामुळे एकाएकी प्राण सोडणारी किंवा आत्महत्या करणारी स्त्री देखील कधीच दृष्टीस पडली नसती. ९

असंमत वैधव्या, पुनर्विवाह बंदी ही स्त्री आगरकरांना बालविवाहा-इतकीच घातक वाटत असली तरी त्यांनी वैधव्य किंवा पुनर्विवाह यासंबंधी स्वतंत्र व विस्तृत विवेचन केलेले आढळत नाही. पण विष्णुशास्त्री पंडीत यांनी या बाबतीत जे प्रयत्न केले त्यांचा आगरकरांनी गौरव केलेला दिसून येईल. यावरून या विषयासंबंधी त्यांची मते काय होती याची सहज कल्पना येईल. विष्णुशास्त्री यांनी प्रथम पुनर्विवाह सशास्त्र आहे, धर्मकल्पनांचा त्याला आधार आहे हे सिध्द करण्यासाठी प्रथम प्रमाणे गोळा केली व याविषयी कोणाला शंका असेल तर त्यांनी वादास उभे राहावे, अशा अर्थाचे जाहिरनामे शहरोशाहरी लावले. पण कोणीही वादाला पुढे आले नाही. तेव्हा मग शास्त्रीबुवांनी पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीतर्फे सोळा वर्षांच्या एका विधवेचा पुनर्विवाह घडवून आणला. यावेळी "तुमच्या छापखान्यास ब्राम्ही आग लावू" अशी पंडिताना लोकांनी धमकी दिली होती, तरीही ते ढगमगले नाहीत. यामुळे आगरकरांना त्यांचे विशेष कौतुक वाटत होते. याविषयी विवेचन करतांना "न करत्याचा वार शनिवार" या लेखात आगरकरांनी सुधारणा पक्षावर टिका करणा-यांचा टोंगीपणा, त्यांची भेकड वृत्ती, त्यांचे असत्याचरण यांवर विदारक प्रकाश टाकला आहे. आगरकरांना "उतावळे सुधारक" असे लोक म्हणत असत, पण शंकराचार्यापुढे

वाद निघाला तेंव्हा सनातनी लोकांनी त्यांना अतिशय भीड घालून उलट मत घावयास भाग पाडले. याविषयी आगरकर असा युक्तीवाद करतात, "अशा निर्लज्जपणाने पुनर्विवाह अशास्त्र ठरविण्याचा झालेला प्रयत्न पाहून विधिपक्षाच्या मंडळीना पराकाष्ठेचा राग यावा व सरकार दरबार व्हावेत व कित्थेक मंडळीच्या मनांतून शंकराचार्यांवर फ्लायद करण्याचा विचार यावा यांत क्लिंक्षणा असे आम्हांस काहीच वाटत नाही." २

कोणीही पुनर्विवाह केला किंवा घडवून आणला तर टिळक व आगरकर जी प्रतिक्रिया व्यक्त करीत ती लक्षात घेता दोघांच्या दृष्टिकोना-बदलचा फरक कोणालाही जाणवल्याशिवाय रहात नाही. न्यू इंग्लीश स्कूलमधील एक शिक्षक रामचंद्र भिकाजी जोशी यांनी १८९१ च्या मार्च महिन्यात आपल्या आई-वडिलांच्या विरोधाला न जुमानता विधवा बहिणीचा पुनर्विवाह लावून दिला तेंव्हा वैधव्यपंकात स्तलेली एक गाय मोकळी झाली, असे म्हणून आगरकरांनी आपल्या सहका-यास जाहिररित्या शाबासकी दिली. ११ याउलट जोशीबुवांच्या वृद्ध माता-पितरांची झालेली स्थिति ऐकून आपला जीव त्यांच्याविषयी फार हळहळला असे टिळकांनी केसरीच्या वाचकांस सांगितले. टिळकांच्या मते, "म्हातारपणी त्यांच्या जीवाला इतके दुःख व्हावे आणि ते ही आपल्या अपत्यांच्या हातून हे काही मला योग्य वाटत नाही. आपल्या वृद्ध माता-पित्यांना अत्यंत दुःख होईल हे रा. वि. जोशी यांना कळलेच असेल, असे असतानाही त्यांनी त्या दुःखाचा अखेर केला याबद्दल त्यांनी अलौकीक धैर्य दाखविले असे म्हणून त्यांची पाठ थोपटण्यास आम्ही तयार नाही." अशा प्रकारची मते व्यक्त केली. १२

अशाच प्रकारचे विचार १८९३ साली धोंडो केशव कर्वे व गोदुबाई जोशी यांच्या पुनर्विवाहाबाबत लिहिताना टिळकांनी म्हटले आहे.

"समाजाला ढिवचता कामा नये. हल्लीच्या वाववट्ट सुधारकांचा व आमचा मतभेद काय तो येथेच आहे. आई-बाप मुर्ख असले तरी ते वंदनीयच असतात. त्याचप्रमाणे बहुजन समाजाच्या समजुतीनाही प्रत्येक व्यक्तीने मान दिला पाहिजे. जनसमुदायाचे बहुत्व हेच त्याच्या ठायी एक प्रकारचे पूज्यत्व उत्पन्न करते." ^{१३} पुनर्विवाह घडवून आणण्यात आगरकर पुढाकार घेत. पुनर्विवाहाच्या निर्मळण पत्रिकेवर आगरकर सही करीत. एवढेच नव्हे तर पुनर्विवाहीतांना घरी बोलवून आपण त्यांच्या पंक्तीस बसण्यास तयार आहोत व अशा पंक्तीस आपल्या घरी झाल्या आहेत, असे ज्ञानप्रकाश पत्रिकेत पत्र लिहून आगरकरांनी जाहीररित्या सांगितले होते. टिळकांनी मात्र, "पुनर्विवाहितांच्या पंक्तीस केसरीकार चोख आर उपड जेवण्यास तयार नाहीत हे खरे आहे." ^{१४} अशी कबुली दिली होती. सारांश आई-वडिलांना दुःख देऊन किंवा समाजाला ढिववून पुनर्विवाह होऊ नयेत, झाल्यास पुनर्विवाहीत व्यक्तींनी समाजाकडून त्याबद्दल होणारा छळ निमूटपणे सोसावा असा टिळकांचा सल्ला होता व पुनर्विवाहितांना पंक्ती पावन करून घेण्यासही ते राजी नव्हते. लोकांचे मन वळवून सुधारणा करण्याचा आपला सारखा प्रयत्न चालता आहे असे टिळक म्हणत असले तरी मयपानबंदीचा प्रश्न सोडला तर दुसरी कोणतीही सुधारणा घडवून आणण्यासाठी टिळकांनी सक्रिय पुढाकार घेतल्याचे दिसून येत नाही.

त्या काळात सुधारणेची म्हणून समजली जाणारी ही एक बाब सोडली तर दुस-या कोणत्याही सुधारणेस टिळकांनी बिनशर्त मान्यता दिलेली नाही. केशवपन बंदी, बालविवाहबंदी, विधवाविवाह, स्त्री-शिक्षण वगैरे सुधारणा केल्या जाऊ नयेत असे त्यांनी कधी म्हटले नाही, पण त्यांना पाठिंबा देताना ते अनेक शर्ती घालत. पुनर्विवाह करणा-या व्यक्तींनी आई-बापांना दुःख देऊन ही सुधारणा घडवून आणण्यात मतलब नाही असे टिळक म्हणत. त्यांच्या मते, "ज्या सुधारकांचा आधारस्तंभ आई-बापांचा अखेर ती सुधारणा ज्यांची

त्यांनाच लक्षाभ असो. या म्हाता-या माणसांना अजून आम्ही कंटाळलो नाही. मग त्याबद्दल आमची तुम्ही रानटी लोकांत गणना केली तरी पत्करली." १५ अशा प्रकारे टिळकांनी पुनर्विवाहाबद्दल आपली मते प्रकट केली. आगरकरांनी मात्र पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केलेला दिसून येईल. आगरकरांच्या मते, स्त्री शिक्षणाबरोबरच, बालविधवांची दुर्दशा थांबविण्यास आणखी एक उपाय म्हणजे पुनर्विवाहास उत्तेजन देणे हा होय. पुनर्विवाहाचा पुरस्कार "केंसरी"ने उत्साहाने केलेले आहे. त्या काळात कुठेही व कोणाचा जरी पुनर्विवाह झाला तरी त्याचे व्यक्तीशः "केंसरी"ने अभिनंदन केलेले आहे. परंतु एकदयानेही सुधारणा प्रचलित होणार नसून त्यासाठी स्त्रीशिक्षणाचीच जास्त गरज आहे. कारण पुनर्विवाहास स्त्रियांकडून जास्त विरोध केला जातो. म्हणून स्त्री शिक्षणानेच सुशिक्षित होऊन स्त्रिया जरी पुनर्विवाहाची गरज वाटली तर त्याचे महत्त्व पटेल तर आपोआप स्त्रिया पुनर्विवाह करतील व ही सुधारणा प्रचलित होईल असे "केंसरी"कारांचे मत होते.

घटस्फोट -
=====

(दादाजी-रखमाबाई प्रकरण)

स्वयंवर, पुनर्विवाह या स्त्रीप्रश्नाबरोबर दादाजी-रखमाबाई प्रकरणा-बाबत आगरकर व टिळकांचे विचार जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. या प्रकरणामधून त्यांचे घटस्फोटाबाबतचे विचार स्पष्ट होतात.

सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, डॉक्टर आनंदीबाई जोशी, बाया कर्वे या थोर कर्तृत्वान स्त्रिया गेल्या शतकात होऊन गेल्या. पण त्यांच्याचप्रमाणे १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात एक कर्तबगार स्त्री होऊन गेली. ही कर्तबगार स्त्री म्हणजे १८८५ ते १९८८ या चार वर्षांच्या काळात

एका खटल्यामुळे गाजलेल्या रमाबाई १८६४ साली जन्मलेल्या रसमाबाई घटस्फोटाच्या खटल्यातून निघाल्यानंतर परदेशात गेल्या व डॉक्टर झाल्या व ९१ वर्षांचे दिर्घायुष्य भोगून १९५५ साली निधन पावल्या. १६

१८८६ साली सामाजिक सुधारणेच्या वादाला या खटल्याने भर पडली. हा खटला म्हणजे दादाजी विरूद्ध रसमाबाई होय. या वादात टिळकांनी दादाजीचा पक्ष स्वीकारला तर आगरकरांनी रसमाबाईची पक्ष स्वीकारला. रसमाबाई नव-याच्या घरी नांदण्यास तयार नव्हत्या. लहानपणी वडिल-धा-यांनी लादलेली लग्नाची बंधने मोठेपणी निमूटपणे स्वीकारून आपल्याला आवडत नसलेल्या पुस्त्राबरोबर उर्वरित आयुष्य शप्या सोबत करून घालण्यास त्या तयार नव्हत्या. नव-याबरोबर नांदण्यास नकार दिल्यास तत्कालिन कायद्यात विवाहित स्त्रीस तुलावासाची शिक्षा देण्याची तरतूद होती. पत्नीचा ताबा आपल्याला मिळावा असा अर्ज रसमाबाईचे पती दादाजी भिकाजीने न्यायालयात केला. आरंभीचा निर्णय रसमाबाईच्या बाजूने दिला जाताच रसमाबाई एकदम प्रसिध्दीच्या झोतात आल्या. टार्न्स ऑफ इंडिया बॉम्बे गॅझेट यासारखी तत्कालीन इंग्रजी वृत्तपत्रे इंदूप्रकाश, सुबोध पत्रिका यांसारखी देशी वृत्तपत्रे यांनी त्यांची कड घेतली. ब्रिचन मिशनरी, इंग्रज अधिकारी व मोजके सुधारक रसमाबाईचा बचाव करू लागले. याउलट हिंदू समाजातील बहुसंख्य परंपराप्रिय लोकांची पाठ राखणा-या पत्रकर्त्यांनी रसमाबाईवर कडक टिका सुरु केली. १७

लोकमान्य टिळक या पत्रकर्त्यांच्या आघाडीवर होते. इंग्लंड मधल्या वृत्तपत्रांनी व नियतकालिकांनीही रसमाबाईच्या खटल्यासंबंधी लिहून तेथील लोकमत जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिश संसदेच्या सभागृहात रसमाबाईसंबंधी प्रश्नोत्तराची फेरी झडली. उभयपक्षांनी तडजोड होऊन अखेर हे

प्रकरण मिटले पण जवळ जवळ चार वर्षे रस्माबाईचा खटला हा सार्वजनिक चर्चेचा विषय झाला होता. १८

रस्माबाईच्या वडिलांचे नाव जनार्दन पांडुरंग व आईचे नाव जयंतीबाई होते. रस्माबाई अवघ्या अडची-तीन वर्षांच्या असताना जनार्दन पांडुरंग वारले. रस्माबाईची विधवा आई जयंतीबाई त्यावेळी जेमतेम सतरा वर्षाची होती. लहान वय व त्यांच्या जातीत पुनर्विवाह निषिध्य नसल्यामुळे जयंतीबाईनी १८७१ साली मुंबईतील प्रख्यात डॉक्टर सखाराम अर्जुन यांच्याशी पुनर्विवाह केला. रस्माबाईचे पती दादाजी भिकाजी हे डॉक्टर सखाराम अर्जुन यांच्या भाऊंदापैकी होते. रस्माबाईच्या म्हणण्यानुसार त्यांचा दादाजीशी विवाह १८७४ साली, म्हणजे त्यांच्या वयाच्या अकराव्या वर्षी झाला. तर दादाजीच्या म्हणण्याप्रमाणे रस्माबाई लग्न झाले तेव्हा तेरा वर्षांच्या होत्या व लग्नानंतर सात दिवसांनी रस्माबाईस रजोदर्शन झाले. परंतु तत्कालिन रिवाजाप्रमाणे जो गर्भाधानाचा संस्कार व्हावयास हवा होता तो झाली नाही. कारण पत्नर लवकर गर्भाधान विधि झाला तर प्रजा अशक्त निपजण्याचा संभव आहे असे डॉक्टर सखाराम अर्जुन यांचे मत होते. त्यांच्या मतास मान देण्याकरिता दादाजीने रस्माबाईस डॉ. सखाराम अर्जुन यांच्या घरी जवळ जवळ दहा वर्षे राहू दिले. लग्नानंतर एखादुसरा दिवस सासरी जाऊन आलेल्या रस्माबाई माहेरीच राहिल्या. लौकीक अर्थाने त्यांचे लग्न झाले होते एवढेच. पण वैवाहिक जीवन त्यांनी कधीच रेतले नव्हते. १९

दादाजीने अभ्यास करून शिक्षण पूर्ण करावे व तोपर्यंत त्याची सर्व तरतूद डॉक्टर सखाराम अर्जुन यांनी करावी असे रस्माबाईचे मत होते, व या अटीवरच रस्माबाईचे दादाजीबरोबर लग्न केले होते. व या अटी दादाजीची आई, मामा वगैरे वडिलधा-या कुटुंबियांनी कबूल केल्या होत्या.

लग्नानंतर काही महिन्यांनी दादाजीने शाळा सोडली. त्याचे शिक्षणात लक्षा नव्हते. तो डॉक्टर सखाराम अर्जुन व त्यांचे सासरे हरिश्चंद्र यादवजी (रखमाबाईचे आजोबा) यांचे ऐकेनासा झाला. त्याला वाईट संगत लागली होती. पुढे तो क्षायाने आजारी पडला व तीन वर्षे अंधशुणाला खिळून होता. आजारातून उठल्यानंतरही दादाजीची प्रकृती तोळामासाच राहिली. त्यामुळे पती-पत्नीचे नाते ख-या अर्थाने प्रस्थापित करण्याचा कधी प्रसंगच आला नाही. २०

१८७४ ते १८८४ या दहा वर्षांच्या काळात रखमाबाई मात्र घरच्या घरी जमेल तितके शिकू लागल्या. रखमाबाईच्या मते मुळातच आपल्याला अभ्यासाची आवड होती व वैवाहिक जीवनाचा तिटकारा होता. सखाराम अर्जुन हे नामवंत डॉक्टर असल्याने त्यांच्याकडे इंग्रज स्त्री-पुस्तक येत जात. इंग्रजी विषयाच्या व विचाराच्या प्रभावामुळे मुळातच बुद्धीमान असलेल्या रखमाबाई नव्या दृष्टीने जगापुढे पाहू लागल्या होत्या. तर त्याचवेळी शाळा सोडून दिलेले त्यांचे पतिराज शारीरिक व्याधीशी सामना देत उमेदीची वर्षे घालवीत होते. त्यामुळे वैवाहिक जीवनाविषयीचा रखमाबाईना आधीच वाटणारा तिटकारा अधिक वाढला, सखाराम अर्जुन यांच्या घरी काही दिवस राहणारा दादाजी पुढे नारायण धर्माजी नावाच्या त्यांच्या मामाकडे राहू लागला. २१

१९ मार्च, १८८४ मध्ये दादाजीने रखमाबाईस आपल्याजवळ येऊन राहण्यास सांगितले. रखमाबाईच्या म्हणण्याप्रमाणे डॉक्टर सखाराम अर्जुन व इतर कुटुंबियांनी रखमाबाईस सासरीनपाठविण्याचा कॅव्हाच निर्धार केला होता व बापको आपल्याजवळ रहात नाही याबद्दल दादाजी उदासिन होता. १८८४ साली दादाजीने एकदम उक्त खाल्ली व हे प्रकरण न्यायालयात आणले. रखमाबाईच्या मते दादाजीच्या जातीतल्या काही दुष्ट लोकांच्या चिथावणीमुळे दादाजीने

हे प्रकरण न्यायालयात आणले. रसमाबाईचे वडिल जर्नादन पांडुरंग वारले ते तेव्हा त्यांनी सुमारे पंचवीस हजार स्त्रियांची मालमत्ता मागे ठेवली होती. रसमाबाईच्या आईने पुनर्विवाह केल्याने या मालमत्तेची मालकी कायदेशीर-दृष्ट्या फक्त रसमाबाईकडे आली होती. पण रसमाबाई लहान व अज्ञान असल्यामुळे प्रत्यक्षात मालमत्तेची देखभाल त्यांचे आजोबा करीत. दादाजीच्या म्हणण्याप्रमाणे सर्व प्रकारचे मुळ ती इस्टेट होती. रसमाबाई दादाजीकडे राहू लागल्या तर पंचवीस हजार स्त्रियांच्या मालमत्तेवर त्या हक्क सांगू लागतील व मालमत्तेचा ताबा दादाजीच्या हाती जाईल अशी भीती जयंतीबाई व रसमाबाईचे आजोबा हरिश्चंद्र यादव यांना वाटत होती. त्यामुळे रसमाबाईस सासरी जाऊ देण्यास ती दोघे तयार नव्हती. असा दादाजीने आरोप केला. तर या मालमत्तेवर हक्क मिळवण्यासाठीच दादाजीने हे प्रकरण न्यायालयात आणले, असा आरोप रसमाबाईने केला. २२

रसमाबाईला आपल्या घरी पाठविण्याविषयी दादाजीने सूचना करताच, डॉ. सखाराम अर्जुन यांनी रसमाबाईस घेऊन जाण्यास हरकत नाही असे दादाजीला कळविले. त्यानंतर दोन दिवसांनी दादाजीचा मामा नारायण धर्माजी रसमाबाईस सासरी घेऊन जाण्यासाठी गेला असता रसमाबाईनी नव-या-कडे नांदायला जायला स्पष्ट नकार दिला. नव-याने आपल्याला साजेसे नवे घर घेईपर्यंत व त्याची प्रकृती सुधारेपर्यंत आपण त्याच्याबरोबर नांदायला तयार नाही असे स्पष्ट सांगितले. रसमाबाईच्या घराच्या मागणीमागे एक कारण होते. दादाजी ज्या मामाच्या नारायण धर्माजीच्या घरी रहात असे त्या मामाचे चारित्र्य चांगले नव्हते. असल्या घरात राहणा-या नव-याबरोबर नांदण्याची कल्पना रसमाबाईस पसंत नव्हती. रसमाबाईने नांदण्याला नकार देताच दादाजीने सॉलीसिटर्स मार्फत रीतसर नोटीस पाठविली. रसमाबाईनी या नोटीशीला दाद दिली नाही, तेव्हा दादाजीने त्यांच्या विरुद्ध दावा लावला. २३

दादाजी-रख्माबाई खटला दाखल केल्यानंतर बेहेरमजी मलबारी यांच्या खालील टिपणामुळे सनातनी व सुधारक यांच्यामधील वादाला तोंड फुटले.

१) जबरी संभोगाच्या बाबतीत कायद्यांत नवरा बायकोच्या व्यवहारा-विषयी जो अपवाद दिला आहे तो रद्द करावयाचा म्हणजे बारा वर्षांच्या आंत कोणत्याही स्त्रीला कोणत्याही कृत्यास अनुमोदन देण्यास लायक नाही असे ठरवावयाचे.

२) वैवाहिक हक्काप्रमाणे वर्तणूक करायला लावण्याचा अधिकार कायद्याने दिवाणी कोर्टास दिला आहे तो काढून घ्यावा.

३) लहानपणी लग्ने झाले असल्यास पुढे वयात आल्यावरते लग्न कायम करण्याचा अगर रद्द करण्याचा अधिकार वधू-वरांस यावा म्हणजे नव-याशी संबंध होण्यापूर्वी त्याच्या बायकोच्या मर्जेस आल्यास तिला झालेला लग्न स्मारंभ रद्द करता यावा, मग त्यावेळी नवरा जिवंत असो वा मृत असो.

४) आई-बापांना आपल्या मुलांची लग्ने लांबणीवर टाकता यावी म्हणून त्यांना कायद्याची मदत मिळावी. जर त्यांचे जातभाई अगर शोजारी पाजारी याबद्दल उघडपणे त्यांच्या विरुद्ध काही खटपट करतील तर तो कायद्याप्रमाणे अपराध गणला जाऊन त्यास शिक्षा सांगितलेली असावी.

५) १८५६ चा विधवा - पुनर्विवाहाचा कायदा १८८६ मध्ये सरकारने मनात आणला होता. त्याप्रमाणे बदलावा, त्यामुळे निदान विधवा स्त्रियांस नव-याच्या मृत्यूपत्रात लिहिलेले हक्क उपभोगता येतील.

- ६) पुनर्विवाहाचा विधि सोपा करावा व यासाठी रजिस्ट्रार समोर दोन-तीन जाब घाल्यास ते पुरे ठरवावेत.
- ७) देवाला मुली व्हावयाच्या संदर्भात काप्याच्या कलमांची अंमलबजावणी सक्तीने व्हावी.
- ८) सुधारणेकरिता जी मंडळे स्थापन झाली आहेत किंवा होतील त्यांना सरकारचे सहाय्य व उत्तेजन असावे.
- ९) दहा वर्षांनंतर देखील मुलींनी शाळेत रहावे, त्याचप्रमाणे विधवांनी वैयक्तिक व शिक्षकांचे काम शिकावे, यासाठी त्यांबा सक्ती व उत्तेजन यावे. २४

वरील प्रकारे मलबारीची टिपणे प्रसिध्द होताच न्यायमूर्ती रानडे व आगरकर यांनी त्याला पाठिंबा दिला. परंतु रावसाहेब मंडलिक व टिळकांनी या कल्पनेला निकाराचा विरोध केला, तर त्यात नवल वाटण्याचे कारण नव्हते.

रखमाबाईच्या खटल्याची पहिली फेरी २१ सप्टेंबर, १९८५ रोजी संपली. त्या दिवशी मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती पिन्हे यांनी रखमाबाईच्या बाजूने निकाल दिला. दादाजी व रखमाबाई यांचा विवाह झाला असला तरी पती-पत्नी या नात्याने ती दोघे कधीच एकत्र आलेली नसल्याने वैवाहिक बंधन पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी दादाजीने रखमाबाई विरुद्ध जो दावा लागला होता तो न्यायमूर्तींना योग्य वाटला नाही. एखादा पुरुष आवडत नसता त्याची शाप्यासोबत करण्याची सक्ती कोणत्याही तऱ्हा स्त्रीवर करणे हे रानटी व क्रूर कृत्य आहे असे म्हणून, न्यायमूर्ती

पिन्हे यांनी रक्खमाबाईस तसा आदेश देण्याचे नाकारले. एखादी स्त्री नव-याबरोबर रहावयास तयार नसेल, तर एखाद्या जनावराचा - घोडयाचा किंवा बैलाचा जबरदस्तीने ताबा मिळवावा त्याप्रमाणे तिचा ताबा मिळवण्याचा प्रयत्न करणे हे असंस्कृतपणाचे लक्षण आहे. असे मत न्यायमूर्तींनी व्यक्त केले. या अनपेक्षित निकालामुळे प्राचीन हिंदू परंपरांचा अभिमान बाळगणा-यांना धक्का बसला. सनातन्यांचे मुखपत्र असलेल्या नेटिव ओपिनियनने पिन्हे यांनी दिलेल्या निकालामुळे संबंध हिंदू समाजाचे नुकसान होणार आहे असा इशारा दिला. उच्च न्यायालयाच्या या निकालामुळे कोणतीही विवाहित हिंदू स्त्री केव्हाही नव-याकडे जाण्यास नकार देऊ शकेल आणि नवरा आपल्याला आवडत नाही एवढे तिने दिलेले कारण पुरेसे ठरेल. प्रचलित कायद्याला अर्थ लावण्याचे काम न्यायाधिकांकडे दिलेले असते. ते करण्याऐवजी न्यायमूर्ती पिन्हे रक्खमाबाईच्या खटल्याचा निकाल देऊन सर्व हिंदूंना लागू होणारा नवा कायदा तयार करित आहेत अशी कडक टिका नेटिव ओपिनियनने केली. २५

सनातनींच्या मते केवळ तत्कालिन कायद्याच्या दृष्टीने पाहिले तर न्यायमूर्ती पिन्हे यांनी रक्खमाबाईच्या बाजूने दिलेला निकाल बरोबर नव्हता. कारण अशा प्रकारच्या खटल्यात तोपर्यंत न्यायालयांनी हिंदू नव-याचा हक्क नेहमीच मान्य केला होता. त्यामुळे दादाजीने अपील करताच १८ मार्च, १८८६ रोजी मुंबई उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधिश चार्ल्स सार्जंट व न्यायमूर्ती बेली यांनी खटल्याचा पुनर्विचार व्हावा असा आदेश देऊन पिन्हे यांनी दिलेला निकाल फिरवला. २६

रक्खमाबाईच्या बाजूने निकाल दिलेले न्यायमूर्ती पिन्हे सेवानिवृत्त झाल्यामुळे रक्खमाबाई प्रकरण न्यायमूर्ती फॅरन यांच्यासमोर आले. रक्खमाबाईच्या वतीने त्या काळातील नामांकित इंग्रज व प्रख्यात समाजसुधारक

काशीनाथपंत तेलंग हे खटल्याचे काम पहात होते. तेलंग यांच्या म्हणण्या-नुसार आपल्या अशील रक्खाबाई यांनी विवाहाला कधीच संमती दिली नव्हती व फिर्मादीला आपला नवरा मानले नव्हते, पण हिंदू धर्मशास्त्राला व त्यानुसार निकाल देणा-या इंग्रजी राजवटीतल्या न्यायालयांनाही हा बचाव मान्य होण्यासारखा नव्हता. रक्खाबाई या काही झाले तरी नव-याबरोबर राहण्यास तयार नाहीत व न्यायालयाने तसा आदेश दिल्यास तो मोडण्या-बद्दल होणारी सहा महिन्यांची तुलावासाची सजा भोगण्याची त्यांची तयारी आहे असे रक्खाबाईंच्या वकिलांनी सांगितले. दरम्यान न्यायमूर्ती फॅरन यांनी ३ मार्च, १८८७ रोजी दादाजीच्या बाजूने निकाल दिला. या निकाला-द्वारे एका महिन्याच्या आत रक्खाबाईंनी नव-याकडे जावे आणि गेल्याबद्दल त्यांच्या सॅलिसिटर्सनी न्यायालयाला कळवावे असा आदेश दिला गेला. तसे न केल्यास रक्खाबाईंना सहा महिने तुलात जावे लागणार होते. याशिवाय मुळ दाव्याचा जो काही खर्च दादाजीला आला असेल तोही रक्खाबाईंनीच सोसावा असे न्यायाधिकांनी निकालापत्रात म्हटले होते. २७

रक्खाबाईंच्या विरुद्ध निकाल लागल्यामुळे प्राचीन हिंदू परंपरांचा अभिमान बाळगणा-यांना आनंद झाला व हिंदू धर्मावरील आलेले संकट टळले असे त्यांना वाटले. या काळात केसरीचे संपादक म्हणून आगरकरांचे नांव झळकत असले तरी वर्तमानपत्राच्या धोरणाबाबतचे टिळक व आगरकर यांच्या-मधील मतभेद विकोपाला गेले असल्यामुळे "केसरी" या काळात स्पष्ट परंपरावा-यांची बाजू घेत होता. रक्खाबाईंच्या विरुद्ध न्यायालयाने निकाल दिल्याची वार्ता वाचकांना कळविताना "आम्हांस संतोष होतो" असे ८ मार्च, १८८७ च्या "केसरीने" म्हटले आहे. २५ ऑक्टोबर, १८८७ च्या "केसरी"च्या अंकात आगरकरांचा केसरीशी कसलाही संबंध नाही असे अधिकृतरीत्या जाहीर करण्यात आले. पण आगरकरांचे नाव संपादक म्हणून दिले जात होते तेव्हाही

"हिंदू धर्मावर घाव घातणारे नवीन त्रिकूट पंडिता रमाबाई, भट मोक्षामुल्लर, रसमाबाई" असल्या शीर्षकाचे लेख "केसरी"त प्रसिध्द होत होते. "केसरी"शी संपादक म्हणून असलेला संबंध आगरकरांना तोडावा लागला याची अनेक कारणे होती, त्यापैकी सामाजिक प्रश्नावरील मतभेद हे एक कारण होते. रसमाबाई प्रकरणामुळे टिळकांनी घेतलेल्या भूमिकेमुळे टिळक-आगरकर संबंध बिघडले गेले. २८

रसमाबाईचा विवाह लहानपणी झाला होता, त्या विवाहास त्यांची संमती नव्हती व त्यांना नवरा आवडत नव्हता. या कारणांमुळे व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या तत्वाच्या आधारे विवाह नामंजूर करण्याची रसमाबाईंना मोकळीक असावी, असे काही सुधारकांचे म्हणणे होते. परंतु न्यायालयाने रसमाबाईंविरुद्ध निर्णय दिल्यामुळे रसमाबाईंवर अन्याय होतो आहे अशी त्यांची तक्रार होती. सुधारकांच्या म्हणण्यानुसार कोर्टाकडे-या करण्यात रसमाबाईंवर अन्याय होतो आहे, त्यांना शोकडो स्मये खर्च करावे लागत आहेत. प्रिव्हीकौन्सिलकडे पुन्हा पुन्हा हजारो स्मये खर्च करावे लागणार. इंग्रज राजवटीत जरी न्याय मिळविण्याची तरतूद केलेली असली, तरी फक्त धनिकांनाच त्यासाठी करावा लागणार खर्च परवडत असे. दादाजीने मार्च, १८८४ मध्ये दावा केल्यानंतर वर्षभरात डॉक्टर सखाराम अर्जुन यांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे रसमाबाईंचा मोठा आधारच नाहीसा झाला. अशा परिस्थितीत रसमाबाईंना आर्थिक सहाय्य करण्यासाठी त्यांच्या विषयी सहानुभूती असणा-या इंग्रज अधिका-यांनी पुढाकार घेतला. दरम्यान ३० मार्च, १८८७ रोजी प्राचार्य वर्डस्वर्थ यांच्या अध्यक्षतेखाली "रसमाबाई बचाव समिती" स्थापन करण्यात आली. नवरा आवडत नाही किंवा आपले लग्न लहानपणी झाले व तेंव्हा आपली संमती घेण्यात आली नव्हती ही कारणे देऊन नव-याबरोबर नांदण्यास हिंदू स्त्रीला नकार देता येणार नाही, असे हिंदू धर्मशास्त्र सांगत होते, पण

नांदायला नकार दिला तर तुझावासाच्या सजेची तरतूद मात्र हिंदू धर्म-शास्त्रातही नव्हती. परंतु तशी तरतूद इंग्रज राजवटीने केलेल्या कायद्यात होती. म्हणजेच रखमाबाईंवर केवळ हिंदू धर्मशास्त्रामुळेच नावडत्या नव-या बरोबर राहण्याची सक्ती होत होती असे नाही, तर इंग्रजांचा कायदाही तेच करीत होता ही कायद्यातील विसंगती काढून टाकण्याचा आपला उद्देश आहे, असे बचाव समितीने सांगितले. रखमाबाईंचा बचाव समितीत वामनराव आबाजी मोडक, काशिनाथपंत तेलंग, सदानंद भांडारे वगैरे तत्कालिन प्रतिष्ठित गृहस्थ या समितीत होते. २९

रखमाबाईंनी मनात आणले असते तर त्यांना आणखी एक मार्ग मोकळा होता. त्या मार्गामुळे सर्व प्रश्नांचे निरसन झाले असते व त्यांना हवे तसे जीवन जगता आले असते. हा मार्ग होता ख्रिश्चन धर्म स्वीकारण्याचा. रखमाबाईंनी धर्मांतर केले असते, तर १८८६ च्या कायदानुसार त्यांचे दादाजी-बरोबरचे लग्न रद्द ठरविता आले असते. तसेच वडिलांकडून त्यांना वारसा हक्काने मिळालेली संपत्ती त्यांच्याच मालकीची राहिली असती व त्यांना पुन्हा लग्न करण्याची मोकळीक मिळाली असती. "सॅटर्डे रिव्ह्यू" या इंग्लंड-मधील प्रख्यात नियतकालिकाने सुटकेचा सोपा मार्ग म्हणून धर्मांतराचा निर्देश रखमाबाईंवरील लेखात केलाही होता. पण रखमाबाईंनी ख्रिश्चन धर्म न स्वीकारता हिंदू राहूनच आपल्या हक्कासाठी लढत चालू ठेवण्याचे ठरविले. ३०

पण या लढतीतही अनेक अडकणी होत्या. रखमाबाईंच्या काही पाठीराख्यांनी प्रिन्सीपलकडे जाण्याची व परक्या राजवटीने कायदा कसत हस्तक्षेप केल्यास हरकत नाही, अशी भाषा सुरु करताच रखमाबाईंचे वकीलपत्र घेतलेले तेलंगही घाबरले. २६ मे, १८८७ रोजी टार्डिस ऑफ इंडियाने काशिनाथपंत तेलंगाचे एक विस्तृत पत्र प्रसिध्द केले. लग्न लावताना रखमाबाईंची

संमती घेतलेली नसल्याने, नव-याबरोबर नांदण्याची सक्ती त्यांच्यावर केली जाऊ नये, हा युक्तीवाद आपणास मान्य नसल्याचे तेलंगांनी स्पष्ट सांगितले. हिंदूच्या विवाह विषयक स्वीत कायद्याने हस्तक्षेप करण्यास आपला विरोध आहे, असेही त्यांनी म्हटले व रत्नाबाईंना तुरुंगवास भोगावा लागू नये एवढ्याच उद्देशाने आपण रत्नाबाई बचाव समितीशी सहकार्य करित आहोत असेही तेलंगांनी जाहीर केले. रत्नाबाईंवरच्या अन्यायाचे निमित्त करून अन्य उद्दिष्टे पुढे रेटण्याचा प्रयत्न झाल्यास आपण विरोध करू असेही तेलंगांनी स्पष्ट केले. दादाजीने आपली बाजू मांडणारी पुस्तिका प्रसिद्ध करताच त्या पुस्तिकेस उत्तर देण्याचे कामही आपले नाही अशी भूमिका रत्नाबाई बचाव समितीने घेतली. याच दरम्यान लंडन टाईम्समध्ये प्रसिद्ध झालेल्या रत्नाबाईंच्या पत्रात त्यांनी दादाजीच्या मामासंबंधी केलेले उल्लेख बदनामी करणारे आहेत असे म्हणून, दादाजीचा मामा नारायण धर्माजी याने रत्नाबाईंवर व बॉम्बे गॅझेटच्या संपादकावर फिराद केली. अन्नकुसानीच्या या खटल्याचा हेतू रत्नाबाईंना हेराण करण्याचा होता. अखेर या बदनामीच्या खटल्यातून रत्नाबाई मोकळ्या झाल्या. कारण या खटल्यात न्यायालयाने त्या अपराधी नाहीत असे जाहीर केले. रत्नाबाईंवर भरलेल्या या अन्नकुसानीच्या खटल्यात त्यांचा बचाव प्रख्यात पुढारी व निष्णात कायदेपंडित फिरोजशाहा मेहता यांनी केला. ३१

कोर्टकचे-यांच्या क्वाट्यात सापडलेला दादाजीही काही झालेतरी पत्नी आपल्या बरोबर राहावयास तयार नाही हे ओळखून तडजोडीस तयार झाला. तसेच प्रिन्सीपलकडे धाव घेणे एकतर फार खर्चाचे होते व तसे करूनही आपल्या बाजूने निकाल मिळेल अशी रत्नाबाईंच्या पक्षास खात्री वाटत नव्हती. अशा परिस्थितीत तडजोड करण्याखेरीज गर्त्यतर नव्हते. शेवटी रत्नाबाईंनी दादाजीस खटल्याच्या खर्चाद्वारे दोन हजार रुपये द्यावे व त्या बदल्यात न्यायालयात रत्नाबाईंविषय मिळविलेल्या आदेशाची

दादाजीने अंमलबजावणी करू नये असे उभयपक्षांनी मान्य केले. अशा तऱ्हेने १८८८ च्या जुलै महिन्यात हे प्रकरण संपले. ३२

सटला संपल्यानंतर वर्षांच्या आत १२ फेब्रुवारी, १८८९ रोजी दादाजीने दुसरे लग्न केले. दादाजीने दुसरे लग्न करताच काही आठवड्यांनी रत्नाबाईही वैद्यकशास्त्राचा अभ्यास करण्याकरिता इंग्लंडला गेल्या. लंडन मध्ये त्यांनी एल्.आर.सी.पी. व एम्.आर.सी.एस. या पदव्या घेतल्या. लंडन विद्यापीठात त्यांना एम्.डी. पदवी घेता आली नाही, कारण या पदवी परिक्षेसाठी ते विद्यापीठ स्त्रियांना प्रवेश देत नसे. रत्नाबाई मोठ्या जिद्दीच्या होत्या. त्या इंग्लंडला गेल्या आणि तेथील विद्यापीठाची एम्.डी. ही पदवी १८९५ साली मिळवून त्या पुढच्याच वर्षी हिंदुस्थानात परत आल्या. त्यानंतर जवळ जवळ तीन तपे मुंबई, सुरत, राजकोट वगैरे शहरी एक यशास्वी डॉक्टर म्हणून नोकरी करून रत्नाबाई १९३० साली निवृत्त झाल्या आणि २५ सप्टेंबर, १९५५ रोजी वयाच्या ९१ व्या वर्षी वारल्या. ३३

रत्नाबाई सटल्यावरील टिळकांचा युक्तीवाद

१८८६ साली रत्नाबाई विसूद दादाजी हा सामाजिक सुधारणेच्या वादात गाजलेला सटला म्हणता येईल. या सटल्यामध्ये टिळकांनी दादाजीची बाजू घेतली तर आगरकरांनी रत्नाबाईची टिळकांच्या मते स्त्रियांची उन्नती होणे अत्यंत आवश्यक आहे हे आम्हाला मान्य आहे. पण आमचे सुधारकांना एवढेच सांगणे आहे की, सुधारणा ही अर्थात हळूकुडाने पिळगी होणा-या रत्नाबाईसारख्या अजाणत्या स्त्रीच्या हातून कधीही व्हायची नाही. आज हजारो पुस्तक आपल्या अजाणत्या बायकांबरोबर सुखाने नांदत आहेत असे असता

एका स्त्रीने आपला पती आपणास आवडत नाही किंवा योग्य नाही म्हणून आपणास काडी मोडून या अशी कोर्टात फिर्याद आणावी ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. इंग्रज लोकांतही एकदा विवाह झाल्यानंतर, मग गर्भाधान विधि झाला असो वा नसो माझा नवरा मला आवडत नाही एवढ्याच कारणावरून नव-यापासून विभक्त राहण्याचा किंवा काडी मोडून घेण्याचा हक्क स्त्रीस प्राप्त होत नाही व इंग्लंडमध्येतर असा खटला उपस्थित झाला असता तर त्या स्त्रीची तिकडे नाचवकीच झाली असती. रत्नाबाईच्या बाबतीत एवढेच झाले की, तिचा विवाह इकडच्या शितीप्रमाणे लहानपणीच झाला असल्यामुळे रत्नाबाईची विवाहास संमती घेतली नव्हती. टिळकांच्या मते विवाह वधूवरांच्या संमतीने व्हावा ही गोष्ट वाईट नाही. परंतु एकंदर परिणामाकडे लक्षा दिले असता जे एकेकांच्या संमतीने विवाह होतात तेव्ही नवरा बायकोच्यात तेंढे होतातच. या दाव्यातील मुख्य मुद्दा हा होता की, रत्नाबाईच्या संमतीने ज्या अर्फी तिचे लग्न झाले नाही त्या अर्फी दादाजीला कायद्याने सक्तीने तिला आपल्या घरी आणून नांदविण्यास कोर्टाने मदत देऊ नये. या मतास वास्तविक विद्यमान कायद्यांत काहीच आधार नव्हता. तथापि न्यायमूर्ती पिन्हे यांनी दाव्याचा निकाल रत्नाबाईतर्फे केला. पुढे या निकालावर दादाजीने अपील केले त्यात चीफ जस्टीस फॅरन यांनी पिन्हेसाहेबांचा निकाल फिरवून दादाजीचा आपल्या बायकोवर हक्क शाबित केला. तसेच जुन्या स्त्री व परंपरा बदलाव्यात की नाही ह्याचा विचार करण्याचे काम हायकोर्टाचे नाही. लोकांमध्ये ज्या चालीरीती किंवा परंपरा, कायदा असेल त्याची अंमलबजावणी करणे हे हायकोर्टाचे कर्तव्य आहे व लोकांमध्ये सप्तपदी-क्रमणानंतर विवाहपूर्ण झाला अशी जोपर्यंत समजून आहे तोपर्यंत असा विवाह झाल्यानंतर नावडता नवरा टाकण्याचा हक्क स्त्रीस प्राप्त होत नाही असे जे हायकोर्टाने ठरविले आहे ते योग्यच आहे. संमतीखेरीज आमचे विवाह पूर्ण

नाहीत असा ठराव झाला, तर आमच्या पैकी आपल्या वडिलांचे कित्ती औरस पुत्र निघतील याचा विचार संमती मती भिमान्यांनी केला आहे काय ? तसेच असा ठराव झाला तर कित्ती लोक त्याचा स्वीकार करतील. हाय-कोर्टाच्या ठरावावरून आमची लग्ने होत नसतात. सारांश कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तर हायकोर्टाने हल्ली केलेला ठराव हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे असून अगदी योग्य आहे. तसेच कित्येक लोकांच्या मते, हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे रक्ष्माबाईचा हक्क शाबीत होत नाही. हे खरे, तथापि ती नव-याकडे न गेल्यास तिला तुलांत पाठविणे योग्य होणार नाही. कारण तुलांची शिक्षा हिंदू धर्मात सांगितली नाही. तसेच हायकोर्टास आपला ठराव अंमलात आणण्याचे जर काही साधन नाही, तर त्यास न्याय देण्यास सांगण्यात काय उपयोग आहे. पूर्वी अशा तंट्याचा निकाल जातीतील पंच करीत असत व त्यांचा अधिकार असा असे की, ते हात धरून त्या स्त्रीस नव-याच्या स्वाधीन करीत. मग त्यापैकी जर एक अधिकार हायकोर्टाकडे गेला तर दुसरा गेलाच पाहिजे. टिळकांच्या मते रक्ष्माबाईसाठी एक सरळ मार्ग म्हणजे तिने आपल्या नव-यास सुधारून त्यांच्याबरोबर सुखाने नांदावे यातच तिचे खरे शौर्य व भूषण आहे. ^{३४} म्हणजेच तो. टिळकांनी स्त्रीस फटस्फोट्यांचा अधिकार अमान्य केला असून एखाद्या स्त्रीस जर तिचा नवरा पसंत नसेल तर तिला फटस्फोट देऊ नये असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

रक्ष्माबाई-दादाजी खटल्यात हायकोर्टाच्या निकालावर दुमत माजले. हायकोर्टाचा निकाल हिंदू धर्मशास्त्राला अनुसरून असल्यामुळे या धर्मशास्त्राला अडाणी व रानटी म्हणण्याखेरीज पुढारलेल्या सुधारकांना दुसरा मार्ग उरला नाही. इकडे रक्ष्माबाईनेही आपणांस हायकोर्टाने नव-याच्या घरी जाण्याचा हुकूम केला तरी तो आपण अमान्य करणार व जरूर तर त्याकरिता शिक्षाही सोसणार, असा निश्चय जाहीर केला. त्यामुळे तर रक्ष्माबाई एकदम प्रसिध्दीच्या झोतात आल्या. तिच्या खर्चकरिता फंड गोळा होऊ लागला. मतबारी

शोट हे या प्रकरणांत होते. त्यांनी फंडास दोनशे रुपये दिले. परंतु एक महि-याच्या आत रक्खमाबाई नव-याचे घरी न गेल्यास हायकोर्टाने तिला चार महि-याची शिक्षा सांगितली होती. तिचे काय होणार ? या प्रश्नास उलट महत्त्व येऊन, निकालापूर्वी लोकमताचा काटा जो तिच्या विरुद्ध झुकत होता तो या शिक्षेच्या मुद्यामुळे आता तिच्या बाजूस झुकू लागला. अशा स्त्रीला अशा नव-याच्या घरी सक्तीने पाठविण्याचा हक्क धर्मशास्त्राला व कायद्याला नाही ही बाजू सुधारकांनी उचलून धरली होती, परंतु ती लवकरच खाली बसली. पंडित भीमाचार्य झाळकीकर यासारखे शास्त्री पुढे येऊन त्यांनी धर्मशास्त्राच्या ग्रंथातील बवने त्यांपुढे मांडली. पण परंपरावाद्यांनी तात्वीकदृष्ट्या दादाजीच्या नवरेपणाच्या हक्काची बाजू उचलून धरली होती, तेव आता समोपचाराने असे म्हणू लागले की, दादाजीचा हक्क शाबित झाला यातच जुन्या मताचा हवा तेवढा विजय झाला. म्हणून दादाजीने यापुढे जाऊ नये. कारण रक्खमाबाईला तुलात पाठवून त्याला किंवा इतर कोणाला काय लाभ होणार ? अशा नासूष स्त्रीला घरात आणले तर ती सुसाने नांदणार नाही. तात्पर्य, यापुढे दादाजीने तिचा नाद सोडून घावा व अखेर त्याने तो नाद सोडून दिला. ३५

दादाजी व रक्खमाबाई यांच्यामुळे सुधारक व सनातनी यांच्यातील वैर काही कमी झाले नाही. निरनिराळ्या दृष्टीने पाहता या दोन्ही पक्षांचा निम्मा जय व निम्मा पराजय झाला. दादाजी-रक्खमाबाई खटल्याच्या संदर्भ पाहता असे दिसून येते की, आगरकरांनी स्त्रियास घटस्फोटाचा अधिकार मान्य केला आहे. परंतु टिळकांनी घटस्फोटाचा विरोध केलेला दिसून येतो.

केशवपन

समाज व्यवस्थेमध्ये विधवेला अनेक प्रश्नांना सामोरे जावे लागत होते. त्यामध्ये केशवपन ही एक अमानुष चाल रूढ होती. वास्तविक पाहता केशवपनाच्या चालीला शास्त्राधार नाही. पण ही रूढी हिंदू समाजाला घट्ट होऊन चिकटली. सकेशा विधवा आणि विकेशा विधवा यांच्यामधील पहिली अपवित्र वा "ओवळी" आणि दुसरी "सोवळी" असा फरक त्या काळी केला जात होता. केशवपनाच्या पुढील उदाहरणावरून केशवपन किती क्रूर रूढी होती हे स्पष्ट होईल. १८५४ साली शंकराचार्यांची स्वारी अहमदनगरला जाणार होती. तेव्हा त्यांनी तेथील नागरीकांना एक आज्ञापत्रच पाठविले. आपले आगमन होण्यापूर्वी नगरच्या सर्व विधवांचे क्षौर करून घ्यावे ? अर्थात शंकराचार्यांचा असा कडक हुकूम सुटल्यावर, तो न मानणारी सुद्धा काही मंडळी तेथे होतीच. स्वामी नगरमध्ये आल्यानंतर काही निष्ठानवान मंडळींनी तेथल्या काही विधवांवर व्याभिवाराचा आरोप ठेवून त्या विधवांचा निर्णय स्वामींनी घावा, अशी किर्तनी केली. एका व्याभिवारिणी बालविधवेच्या पित्याला स्वामींनी गोमय गोमूत्रासह स्वपादोदक तीर्थ पाजून आणि एकोणिस सप्टे दंड घेऊन पावन करून घेतले त्या विधवेच्या शूद्धीसाठी त्यांनी जे प्रायश्चित्त सांगितले होते ते मात्र भयंकर होते. आंब्याचा बुंधा कोरून एक टोली तयार करावी. त्यामध्ये त्या विधवेला ठेवून बाहेरून गवत, पालापाचोळा पेटवून घावा अशी बराच वेळ धग दिल्यावर मग तिला बाहेर काढावे, तिचे वपन करून सहस्र ब्राह्मणांना भोजन घालावे. ३६

नाशिकसारख्या क्षेत्राच्या ठिकाणी विधवांच्या वपनासंबंधी कसे जुलूम होत हे पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होते. एका कोकणस्थ गृहस्थाच्या पंचवीस वर्षे वयाच्या चिरंजीवाचा विष्णुज्वराने मृत्यू झाला. त्यावेळी सतरा अठरा

वर्षाच्या तसण पत्नीचे केशवपन करण्यात आले. त्या भयंकर प्रसंगात प्रथम तिची शुद्ध हरवली. ती सावध होताच केशवपन टाळण्यासाठी ती खोलीला कडी घालून बसली. अखेर सासू-सास-यांनी दार फोडून ती बेशुद्ध असतानाच सुनेचे वपन करून घेतले. केशवपनाच्या बाबतीत पुरोहितवर्गाचे धोरण पुष्कळदा मतलबीपणाचे असे या भिक्षुकांना अगदी पवित्र प्रसंगी सुद्धा सकेशा विधवांच्या हातचा स्वयंपाक चालत असे, पण कधी सकेशा विधवेला मृत्यू आला, तर तिच्या क्रियाकर्मातरांस वा त्यानंतरच्या भोजनास जाणो "अन्नम्हण्यम्" वाटे. विधवांच्या कपाळीचा केशवपनाचा ससेमीरा मरणानंतरही सुटत नसे. प्रेताचे वपन होऊन मेलेली सकेशा "सोवळी" झाल्याशिवाय ते प्रेताला शिवत नसत. न्हावीही अशा प्रसंगी अडवणूक करीत. त्यामुळे सकेशा विधवेचा अंत्यविधी अनेकदा शुद्राहाती करवून घ्यावा लागे. या चालीचे आज्ञाक्षी एक वार्ड उदाहरण म्हणजे १८५९ मध्ये सोलापूरनजीकच्या माटे या गावी रात्री झालेल्या अतिवृष्टीमुळे एका ब्राह्मणाच्या घरातील धान्य साठविण्याचे पेंव खाली खवले व त्यावर झोपलेली पाच माणसे जिवंत गाडली गेली. या पाच जणांच्यात एक सकेशा विधवा होती. बाकीच्या मंडळीचे अंत्यसंस्कार रीतसर झाले, पण त्या विधवेच्या प्रेताला हात लावण्यास ब्राह्मण तयार नव्हते, कारण ती सोवळी झालेली नव्हती. प्रेताच्या वपनास गावामधील न्हाव्यांनीही नकार दिला. काही वेळाने एकेक स्रया मिळाल्यास प्रेत उक्लण्यास काही लालची ब्राह्मण तयार झाले. पण तसे पैसे देण्यास कोणीच पुढे न आल्याने अखेर त्या विधवेला शुद्रांकरवी भडाम्नी दिला गेला. ३७

वरील काही उदाहरणे बघता केशवपनाची चाल किती अघोरी होती हे समजून येते. विधवा स्त्री पवित्र रहावी तिने वाममार्गाला लागू नये, म्हणून तिच्यावर केशवपनाचा हा अघोरी मार्ग शोधण्यात आला होता. विधवेचे केशवपन म्हणजे हिंदू स्त्रीवर होणा-या घोर अन्यायाचे व जुलमाचे मूर्तस्मच होते. आगरकरांच्या मते, या केशवपनाच्या प्रघाताचे मंडन करणा-या

लोकांनी त्यापासून किती फायदे दाखविले व किती जरी संमती दाखविली तरी त्या विधवा स्त्रीची इच्छा नसतांना, तिला जुलूमाने न्हाव्यापुढे बसविणे, तिचे वपन करणे हे निघ आहे. अशा रीतीने तिचे स्वातंत्र्य हिरावण्याचा कोणालाही अधिकार नाही. आगरकर असाही युक्तीवाद करतात की, ज्या वडिलांनी आपल्याला लहानाचे मोठे केले, स्वतः कष्ट घेतले त्या वडिलांच्या नावाने जर मिशा काढण्याचा दुर्दैवी प्रसंग जर पुस्त्रांवर आला तर थोडक्यात काम भागवण्यावर ते तत्पर असतात, परंतु लहानपणापासून ज्यांची जोपासना केली, त्यांना व्यवस्थित ठेवले, नाना भूषणांनी शृंगारलेले केश क्षणार्थात नाहीसे करून सर्वांच्या तिरस्काराला तोंड धायचे व पंधरा-वीस दिवसांनी पूर्वस्थिती येण्याची तर आशा नाहीच, परंतु उलटे दर पंधरा दिवसाला त्या न्हाव्यापुढे बसायचे, अशा विटंबनेला स्त्रिया आपणहून राजी कदापि होणार नाहीत. केशवपनाचा जुलूम त्या मुलींच्या आई-वडिलांनाही सहन होत नसेल. केशवपन टिकेवर आगरकरांनी अत्यंत कडक टिका केली आहे. ते म्हणतात, "विधवांची कृत्रिम कुस्रता समाजाच्या नितिरक्षाणासाठी आवश्यक आहे असे ज्यांचे मत असेल ते त्यांचे वपनच करून कां थांबतात, कोण जाणे ! त्यांचे हातपाय तोडावे, डोळे काढावे, नाके कापावीत, त्यांना काही खाऊ न घालता कोंडून घालण्यात यावे म्हणजे त्यांचे कामविकार प्रबळ होणार नाहीत व त्यांचा कोणाशी संबंध येणार नाही किंवा त्यांना अफूच्या गोळ्या किंवा सोमलाच्या पुड्या देण्याचा प्रघात पाडला तर त्यांच्या हातून अनिति घडण्याचा मुळीच संभव नाही." ३८

सतीच्या जबरदस्ती आत्मदहनापासून बालविधवा, कोवळी पोर, कशी बशी सुटली तर तिचे जबरदस्तीने केशवपन करून तिला विद्रुप करून टाकत. धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या नावाखाली निरागस तऱ्हा स्त्रियांना जन्माच्या विद्रुप बनविणे ही त्या काळात तर सहज घडणारी सामान्य

घटना होती. केशवपनाच्या रानटी व भयानक चालीमुळे अनेक उमलत्या कळ्या उमलण्यापूर्वीच कोमेजून जात असत. "अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा" ह्या "केसरी"तील सदरात व्यक्त केलेला आहे व त्यातच म्हंटले आहे की, "हिंदू विधवा म्हणजे लोकांच्या कुरतेची, विचारशून्यतेची, सद्धर्म पराडू. मुख जाती विशिष्ट मत्सराची पुतळी होय असे कसबा विधवे-बददल म्हणता येईल," व विधवांच्या दुःस्थितीबद्दल व केशवपनाच्या चालीविषूद असाच उपहासाचा व उपरोधाचा सूर "उत्तम न्हाविणी पाहिजेत" ह्या "केसरी"तील दि. ३० जून, १८८५ च्या सदरात व्यक्त केला आहे. ३९

आगरकरांच्या मते विधवेला दुसरे लग्न करण्याची इच्छा असूनही तसे करण्यास कायद्याची आडकाठी असणे यात जितका अन्याय आहे त्याहूनही या विद्रुप करण्याच्या घोर चालीत अधिक अन्याय व जुलूम आहे हे प्रत्येकांस कबूल करावे लागेल. तसेच तो अन्याय नाहीसा व्हावा यासाठी अर्ज करून कायदा निर्माण केला पाहिजे व अन्याय व जुलूमाचा प्रकार बंद होण्यासाठी "अमुक वयाच्या आत मुळीच वपन करू नये व त्यापुढेही ते स्त्रीच्या मर्जीविषूद होऊ नये" असा कायदा मागणे हे परंपरेला धसतच आहे. "म्हातारी मेल्याचे दुःख नाही परंतु काळ सोकावतो" या न्यायावरच कायद्यासाठी वाट बघत बसणे वेडगळपणाचे आहे. कारण सरकारने सामाजिक गोष्टीत आधीच हात घातला आहे. तसेच ज्या कांही सामाजिक गोष्टीत सरकारने कायदे केले आहेत व त्या दुसऱ्या गोष्टीत कायदा असावा असे कित्येकांचे म्हणणे आहे, त्यामध्येही त्या त्या गोष्टी सामाजिक या सदराखाली मोडतात किंवा नाही हा वाद अप्रासंगिक आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य व समाजबंधन यांच्या ज्या योग्य मर्यादा आहेत त्यांचे उल्लंघन होते की काय, एवढ्याच धोरणाने कायदा असावा की नाही हे ठरविले पाहिजे. आगरकरांच्या मते, जर सर्व न्हाव्यांनी कट करून

केशवपनाचा धंदा बंद केला तर ब्राह्मण लोक मादरण्याचा धंदा करतील असे आम्हांला वाटत नाही. पैशांच्या लालसेने हजामत करणारे न्हावी, व भयभित्त झालेले नातेवाईक यांचे मन जर घट्ट झाले तर तिस-याचे काही न चालून त्यास गप्प बसावे लागेल. स्त्रियांनी आपल्या संरक्षणाकरिता पुढाकार घेऊन त्या जुलूमी अन्यायाविरुद्ध बंड करण्याची वेळ येण्यास अजून बराच अवकाश आहे. यापैकी राहिले दोन वर्ग. ज्या लोकांत केशवपनाची चाल आहे त्या जातीतील म्हणजे ब्राह्मण वर्गातील बरेच लोक आधुनिक शिक्षणाच्यामुळे स्त्रियांवर होणा-या जुलूमावर नासूष आहे. हा काय तो संतोषाचा भाग आहे. ह्याच अमानुष कृत्यांत हात आहे असा तिसरा न्हाव्यांचा वर्ग होय. या केशकर्तनकारांनी जर कट केला तर या स्त्रियांचे हाल खूप कमी होतील. केशवपनाच्या संदर्भात आगरकर म्हणतात,

"बायकांच्या केसांचा जर मेलेल्या नव-याच्या गळ्याला फास लागतो तर पुस्त्रांच्या शोंडीचाही फास मेलेल्या स्त्रिस का बसू नये ? एकास जर कोणी संन्यासी करीत नाही तर दुसरीला मात्र का न्हाव्यापुढे बसवावे ? " असा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला आहे. ४०

स्त्रीशिक्षण, केशवपनबंदी, विधवा विवाहबंदी, संमतीवपाचा कायदा वगैरे सामाजिक सुधारणांच्या प्रश्नावर टिळक आगरकरांच्या काळात जोरदार रणकंदन चालले होते. त्यासंबंधी अभिप्राय देताना केसरीकारांनी म्हटले होते, "व्यावहारिक दृष्ट्या व स्त्रीपुस्त्र न्यायाच्यादृष्ट्या विधवांचे वपन जुलूमाने न करता त्यांच्या खुषीवर ती गोष्ट राहिली तर चांगले असे आम्हांला वाटते. केशवपनाची चाल कायद्याच्या साहाय्याने बंद करण्यासच केवळ टिळकांचा विरोध होता असे नव्हे, तर अन्य मार्गाने दडपण आणून ही चाल बंद पाडण्यासही ते अनुकूल नव्हते असे दिग्गज केशवपनाची घोर चाल बंद करण्यास जरूरी भासल्यास कायद्याची मदत घ्यावी असे आगरकरांचे स्पष्ट

मत होते, तर केशवपनास एखादी स्त्री तयार असल्यास तिला आपसुणीने तसे करू यावे व काही झाले तरी ही चाल बंद करण्यासाठी सक्ती केली जाऊ नये, असे टिळकांचे मत होते.

केशवपनाची ही दृष्ट चाल बंद व्हावी, या दृष्टीने एका अपेक्षात दिशेने झालेली चळवळ ध्यानात घेण्यासारखी आहे. केशवपनापासून ज्यांचा फायदा होत होता या मंडळीनीच या चालीविरुद्ध बंड पुकारले. मुंबईत न्हावी लोकांच्या एकूण तीन सभा झाल्या. २३ मार्च, १८९० रोजी डोंगरी येथे झालेल्या मोठ्या सभेला वार्ड, जुन्नर, पुणे इ. भागातून सुमारे पाचशे न्हावी आले होते. विधवा केशवपन शास्त्रविरोधीच नव्हे तर ते एक राक्षसी कृत्य आहे, असे श्रोत्यांच्या मनावर बिंबवणारी जोरदार भाषणे सभेत झाली. परंतु काही नाभिकांनी आपली खरी अडचण सांगितली की, वपनबंदीचा हा विचार मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात चालेल, पण बाहेर ब्राह्मणांचे प्राबल्य असणा-या गावी ही गोष्ट फार जड जाईल. या चळवळीला संघटीत स्वल्प देण्यास म. फुले यांचे शिष्य "दिनबंधू"कार ना.मे. लोखंडे (१८४८-१८९७) यांचा पुढाकार होता. या चळवळीबद्दल समाधान व्यक्त करून "इंद्रप्रकाश"ने सुचविले होते की, हा विचार योग्य असला, तरी त्यामुळे अनेक विधवांची कुर्वणाय होईल. तेव्हा एखाद्या जाणकाराच्या सल्ल्यानेच नियम करण्यात यावेत. "केसरी"कारांनी अर्थातच या चळवळीविषयी नापसंती दर्शविली. त्यांनी प्रतिपादन केले की, लोकसमजूत पालटल्याखेरीज स्त्री नाहीशी होणार नाही. वपनाने विधवा शुध्द होते, ती शुध्दी अशा वपनबंदीमुळे नाहीशी होऊन सकेशा विधवेचे हाल कुत्रा साणार नाही. विधवा पुनर्विवाहास बंदी असल्यामुळे विधवेच्या भावी आपुण्याची नीट व्यवस्था केल्याखेरीज सक्तीच्या वपनबंदीपासून काहीही फायदा न होता उलट सतीची चाल चांगली, असे म्हणण्याची पाळी विधवांच्यावर येईल. मात्र

आगरकरांनी "सुधारक" पत्रातून "दीनबंधू" कारांचे अभिनंदन करून ब्राह्मणांना इशारा दिला होता की, "तुमच्या लेकी, सुना, भगिनींची दया शूद्रांना सुद्धा येऊन त्यांनी सद्भावना धरली हे पाहून माना खाली घाला. न्हाव्यां-कडूनच असा कट झाल्यावर ब्राह्मण लोक स्वतः भादरण्याचा धंदा पत्करून विधवा वपनाची चाल कायम ठेवतील, असे वाटत नाही. वेळेवर जागे व्हाल तर बरे आहे. नाहीतर सुधारणेचा शकट जो ब्राह्मणांकडून ब-याच अंशाने हाकला जात आहे, ते सर्व फिस्त आजपर्यंत अडाणी मानलेल्या लोकांकडे त्याचे धुरीणत्व जाईल असा इशारा त्यांनी दिला. ब्राह्मण स्त्रियांची देना पाहून स्वताभाची संधी सोडून स्वतःच्या पोटावर बिब्या घालून ब्राह्मण भगिनींचा उध्दार करण्याची खटपट डोळ्यादेखत बघत असूनही अजून कलियुग आहे, इत्यादी वृथा बडबड करणा-यांचे हात त्यांच्याच घांतात घातल्या-सारखे आहे." ४२

विधवा स्त्रीला जबरदस्तीने कुल्ल करू नये असे आगरकरांचे मत होते व ही कुर प्रथा कायद्यानेच बंद करावी असे समर्थन त्यांनी केले. मात्र टिळकांच्या मते, विधवा स्त्रीला केशवपनाने समाजात शुद्धी प्राप्त होत असल्याने तिला कुटुंबात तरी मोकळेपणे वावरता येते. कायद्याने केशवपन बंद केल्यास तिला शुद्धी प्राप्त होणार नाही. त्यामुळे तिची अधिक कुचंबणा होईल, म्हणून ही प्रथा कायद्याने बंद करता कामा नये ही सुधारणा आपोआप झाल्यासच योग्य आहे.

शारदासदन

स्त्रीप्रश्न विषयक दृष्टीक्षोपातून "शारदासदन" आणि रमाबाई ही एक अतिशय महत्वाची घटना आहे. ज्यामधून आगरकर व टिळक यांची स्त्री प्रश्नाविषयीची भूमिका स्पष्ट होते. त्याची भूमिका जाणून घेण्याआधी पं. रमाबाईची व त्यांनी स्थापन केलेल्या शारदा सदनाची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

पं. रमाबाईचे "शारदासदन" हे टिळकांनी चोखळलेले पहिले प्रकरण असून त्यामध्ये टिळकांना निर्विवाद विजय मिळाला. रमाबाई संबंधाचा वाद १८९१ च्या जून महिन्यामध्ये जाहीररीतीने सुरु झाला. पंडिता रमाबाई कांही दृष्टींनी खरोखरच एक लोकोत्तर स्त्री होऊन गेली. हिंदू समाजाच्या दृष्टीने त्यांच्या चारित्र्याचा शेवट हा जसा खेदकारक आहे तसाच अद्भुत आहे.

पं. रमाबाईचे वडील अनंतशास्त्री डोंगरे हे मंगळूर म्हणजे दक्षिण कानडा जिल्ह्यांत पश्चिम घाटाच्या पायथ्याशी माळहैरंबी गांवी रहात होते. त्यांनी बालपणी घरातून पळून जाऊन सहा वर्षे पर्यंत गुरुजवळ वेदाध्ययन केले. शृंगेरीमठाचे एक अधिपती हे त्यांचे त्या वेळचे गुरुबंधू होते. पुढे ते पुण्यास येऊन बाजीराव पेशवे यांचे गुरु रामचंद्रशास्त्री साठे यांच्याजवळ शास्त्राध्ययन करू लागले. बाजीरावची बायको वाराणशीबाई या संस्कृतचा अभ्यास करून शुद्ध संस्कृत श्लोक म्हणत, ते पाहून अनंतशास्त्री यांनीही आपल्या घरच्या स्त्रियांना संस्कृत शिकवण्याचा निश्चय केला. अनंतशास्त्री हे पठिकशास्त्री असले तरी मोठे चिकित्सक बुद्धीचे होते, त्यामुळे ब-याच ऋधर्मसमजूतीविरुद्ध असलेली आपली मते ते उघड बोलून दाखवित. अनंतशास्त्री यांच्या या स्वभावा-मुळे त्यांचे शास्त्री लोकांशी वाद होऊन शंकराचार्यापर्यंत त्यांच्या तक्रारी

गेल्या होत्या व या तक्रारीला उत्तर म्हणून त्यांनी शास्त्राधार निर्णयाचा एक ग्रंथही लिहिला होता. शास्त्रीनी घरचा त्रास चुकविण्यासाठी रानात येऊन एक आश्रम काढला. या आश्रमाला "गंगामूलपर्वत" असे म्हणत. या आश्रमात अनंतशास्त्राची पत्नी लक्ष्मीबाई यांनीही आपले संस्कृतचे अध्ययन बरेच वाढविले, शास्त्री परगांवी जात तेव्हा लक्ष्मीबाईंचे विद्यार्थ्यांना पुढचे धडे देत. या आश्रमात अनंतशास्त्रांनी जवळजवळ साडेबारा वर्षे व्यतीत केली. या दरम्यान त्यांना सहा मुले झाली. त्यापैकी रमाबाई व आणखी एक मुलगी कृष्णाबाई व मुलगा श्रीनिवास येवढीच जगली. ४३

रमाबाईंचा जन्म सन १८५८ च्या एप्रिल महिन्यांत कैशास शोध दशमीस झाला. अनंतशास्त्रांनी आपली मुलगी कृष्णाबाईंचे लग्न आईच्या आग्रहामुळे अल्पवयांत करून जावई घरजावई केला. पण त्याच्या वार्डट वर्तनामुळे त्याने आपल्या व सास-याच्या संपत्तीची मोठ्या प्रमाणावर लूट केली. याचा परिणाम एवढा झाला की, महातारपणी अनंतशास्त्रांना अठरा विरवे दारिद्र्याला तोंड द्यावे लागले. सर्व कुटुंबाची उपासमार होऊ लागली. तेव्हा अनंतशास्त्रींनी जलसमाधी घेण्याचा निर्णय घेतला. परंतु जलसमाधी घेण्याआधीच अनंतशास्त्रींचा मृत्यू झाला. रमाबाई व त्यांचे बंधू श्रीनिवास यांच्या दुर्दैवाने वडिलांच्या पाठोपाठ आई लक्ष्मीबाई हीही कष्टांनी वारली. यावेळी रमाबाईंना व त्यांच्या बंधूना अतिशय हालाखीचे जीवन जगावे लागले. रमाबाई व श्रीनिवास या अल्पवयी मुलांना आपल्या मातोश्रीची प्रेतयात्रा अर्धवट उरकून घ्यावी लागली. पुढे देशत्याग करून हे बहिण-भाऊ प्रवासाला निघाले व निव्वळ उपजीविका करीत करीत ते दोघे क्लकत्यास पोचले. यावेळी त्यांना व त्यांच्या बंधूना संस्कृत विद्या उपयोगी पडली. श्रीनिवासने शास्त्राचा अभ्यास केला होता तर रमाबाईंना हजारो श्लोक तोंडपाठ येत होते. परंतु पुन्हा रमाबाईंच्या दुर्दैवाने उचल खाल्ली व त्याचा भाऊ श्रीनिवास हा ही मरण पावला. ४४

सन १८७८ मध्ये मुंबईमध्ये अशी बातमी आली की रमाबाई म्हणून २२ वर्षांची अविवाहित महाराष्ट्रीयन स्त्री कलकत्त्यास प्रगट झाली असून, तिने तेथील विद्वान पंडितांनादेखील चकित करून सोडले आहे. बाई विद्वान असून चांगली कवियत्रीही आहे. प्रो. टॉनि, पंडित महेशचंद्र न्यायरत्न कौरैनी तिचा जाहीर सन्मान केला. या कवियत्रीसाठी महाराज ज्योतिंद्र-मोहन टागोर व आनंदमोहन बोस यांनी मानपत्र दिले. एखाद्या स्त्रीचा सन्मान करण्याकरिता कलकत्त्यास १८७८ मध्ये भरलेली ही त्याप्रकारची पहिलीच सभा होती. या सभानांच्या स्वीकाराच्या वेळी रमाबाईंनी पुरातन स्त्रियांची योग्यता, त्यांचे व्याविषयक प्रेम, समाजात मिळून मिसळून स्त्रियांची व्यवहार करण्याची रीत, प्रौढविवाहाची जुनी चाल व वर्तमान काळांत अशा विवाहाची आवश्यकता कौरे मुद्यांचे विवेचन केले होते. दरम्यान रमाबाईंचा विचार मुंबईस येऊन राहण्याचा होता व त्यांना तसे आमंत्रणही दिले होते. रमाबाई मुंबईत आल्यामुळे स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारासाठी व स्त्री शिक्षणाच्या कार्यासाठी मोठी मदत होईल अशी आशा स्थानिक सुधारकांना वाटत होती. परंतु पुढे रमाबाई आसामात गेल्या असता सिल्हट येथे, तेथील वकील बिपिन, बिहारीदास मेधावी एम्.ए.बी.एल्. यांच्याशी त्यांचा ब्राम्हो समाजाच्या विधिप्रमाणे विवाह होऊन तो १८७२ च्या तिस-या कायद्याप्रमाणे रजिस्टर झाला. ४५

परंतु रमाबाईंच्या मागे दुर्दैव हात धुवून लागलेले होते. अवघ्या एकोणीस महिन्यांनी त्यांचे पती ही आकस्मात वारले. पती निधनाच्या वेळी रमाबाईं गरोदर होत्या. पुढे लवकरच त्यांना एक मुलगी झाली. तिचे नाव मनोरमा असे होते. ही मुलगी मात्र अखेरपर्यंत त्यांना लाभली. आपल्या नशिवात संसारसुख नाही असे वाटून रमाबाईंनी जन्मभर अविवाहित राहण्याचा निर्णय घेतला. यानंतर रमाबाई बंगालमध्ये न राहता त्या मुंबईला आल्या.

पण मुंबईस न राहता १८८२ साली त्या एकदम पुण्यास येऊन दाखल झाल्या. परंतु रमाबाईंचे तेज, त्यांचे तात्पर्य, त्यांची विद्वत्ता, त्यांचे वैधव्य या सर्व गोष्टींचा परिणाम दोन निरनिराळ्या रीतींनी लोकांच्या मनावर झाला. रानडे, भांडारकर सारख्या प्रभृति सुधारकांना स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीने ही एक मोठी सुवर्णसंधीच आहे असे वाटू लागले. परंतु परंपरावादी विचारांच्या लोकांना समाजावर ती एक आपत्ती ओढवत आहे असे वाटले. सुधारकांची दृष्टी रमाबाईंचे कर्तृत्व व समाजसेवा यांकडे होती व लोकांची दृष्टी बाईं दिसते चांगली पण निघेल कशी कोणास ठाऊक याकडे होती. रमाबाईंची पुण्यास पुराणे व व्याख्यानं होऊ लागली. दोन्ही प्रकारच्या भावनांचे लोक ऐकण्यास जाऊ लागले. रमाबाईं धीट, दुस-यावर छाप ठेवणा-या व हजरजबाबी असल्यामुळे कोणी त्यांच्याशी प्रत्यक्षा गाठ घेऊन वाद किंवा निषेध करण्याचा प्रयत्न केला नाही. ४६

१८८२ साली रमाबाईंनी पुण्यास "आर्यमहिला समाज" स्थापन केला व त्याच्या पुढील वर्षी त्याचीच शाखा मुंबईस स्थापन केली. रमाबाईंनी स्थापन केलेल्या "आर्य महिला समाजांचा उद्देश स्त्री समाजाची सर्वांगीण उन्नती हा होता. या समाजाच्या हितचिंतक कार्यात पुढे मुंबईचे अनेक प्रमुख सुधारक सामील झाले. याच साली सर विल्यम हंटर यांचे एज्युकेशन कमिशन पुण्यांत आले. त्या एज्युकेशन कमिशनपुढे रमाबाईंची साक्षा झाली. रमाबाईंच्या साक्षाचा विल्यम हंटर यांच्यावर एवढा परिणाम झाली की, देशात ते परत गेल्यावर त्यांनी रमाबाईंच्या उत्तरांचे इंग्रजीत भाषांतर केले. व ती वेगळी छापण्याची व्यवस्था केली व एडिंबरो येथे या विषयावर एक व्याख्यान देऊन रमाबाईंच्या माहितीने श्रोत्यांस चकित केले. कारण त्या काळी हिंदुस्थानात अशी सुशिक्षित, धीट व पोक्त विचारांची कोणी स्त्री असेल असे विलायती लोकांच्या स्वप्नातही नव्हते. ४७

"तुम्ही कमिशनपुढे कोणाच्या आधाराने साक्षा देता" असे हँटर-साहेबांनी रमाबाईस विचारले तेव्हा त्यांनी दिलेले उत्तर लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. "स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केल्याबद्दल ज्यांचा अतिशय छळ झाला, लोकांनी ज्यांच्या मार्गात अनेक अडचणी उपस्थित केल्या व ज्यांच्यावर बहिष्कार घातला, अशा एका गृहस्थाची मी कन्या असून स्त्रियांचा दर्जा वाढविण्यासाठी आजन्म कार्यमग्न रहावे असा मी निश्चय केला आहे." याच साक्षात त्यांनी स्त्री शिक्षणविषयक विधायक सूचनांबरोबरच स्त्रियांच्या औषधोपचारासंबंधीही काही सूचना सुचविल्या होत्या, यावरून स्त्री वर्गाच्या उन्नतीसाठी रमाबाईची कळकळ दिसून येते. ४८

पुण्यामधील त्यांच्या वास्तव्यात रमाबाईंनी इंग्रजी शिक्षणास सुस्वात केली. हिंदुस्थानात मिळणा-या ज्ञानावरच त्या समाधानी राहिल्या नाहीत तर आपली जबरदस्त महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्याकरिता त्यांनी विलायतेला जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या पूर्वविरांतील अद्भूत गोष्टी लक्षात घेतां पूर्ण स्वावलंबन त्यांच्या अंगी मुरले होते, तसेच मी परदेशात का जाऊं किंवा कशा जाईन याची शंकाही त्यांच्या मनात कधी आली नसेल, असेच कोणासही वाटेत. रमाबाईंनी आर्यसमाजाची स्थापना केली होती. परंतु त्या समाजात मुलींची संख्या त्यांना अपेक्षित होती. एवढी नव्हती किंवा जितक्या स्त्री पुरुषांनी त्यांच्या कार्यात मदत करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवे होते तितक्या कडून तसे प्रयत्न झाले नाहीत, त्यामुळे महाराष्ट्रीय समाज आपली कदर करत नाही किंवा त्यांना आपली योग्यता ओळखता आली नाही याचा त्यांना विषाद वाटला. हे एक कारण रमाबाई विलायतेला जाण्यास कारणीभूत ठरले. रमाबाई विलायतेला जाण्याचे दुसरे कारण असे की, बाईंनी संस्कृतचे अध्ययन केले असले तरी ते केवळ व्युत्पत्तिदृष्ट्या धर्मशास्त्राची त्यांना आवड होती असे दिसत नाही. त्यांना संस्कृत काव्य पुष्कळ पाठ होते. परंतु त्यांनी

एकही उपनिषद वाचलेले नव्हते. रमाबाईंना केशावचंद्रसेन यांनी "तुम्ही वेदाध्ययन केले आहे काय ?" असा प्रश्न केला. तेव्हा त्यांनी नाही असे उत्तर दिले व ते खरेच होते. "स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा अधिकार नाही आणि धर्माज्ञेविषय वागणे हे पाप आहे" असे कारण त्यांच्या समर्थनार्थ त्यांनी दिले. उपनिषद वाचून त्यांची वृत्ती हिंदूधर्मत्वाविषयी साशंक झाली. सिल्हट येथे आपल्या पतीच्या ग्रंथसंग्रहातील बंगाली बायबल त्यांनी वाचले. त्याबरोबर त्यांचा क्ल ख्रिस्ती धर्माकडे होऊ लागला. ४९

पुण्यात रमाबाईंची ओळख हुजूर पागेतील मुलीच्या शाळेच्या सुपरिटेण्डंट मिस हरफर्ड बाई यांच्याशी झाली. या हरफर्ड बाई शाळेच्या मुख्या होत्या. तेव्हा घरोघरी जाऊ बायबलचा प्रचार करीत होत्या असे त्यावेळी बोलले जात होते. यावरूनच केसरीने या शाळेविषयी घेतलेल्या आक्षेपांत तथ्य होते हे दिसून येईल. केसरीच्या मते अशा संगतीमुळे व परिस्थितीमुळे क्लायतेस जाण्याच्या रमाबाईंच्या हेतूस चांगलेच पुष्टीकरण मिळाले असेल यात आश्चर्य नाही. दरम्यान रमाबाई मिस हरफर्ड व पुण्यातील मिशनरीच्या साहाय्याने अखेर क्लायतेस गेल्या व तेथेच कांही दिवसांनी आपल्या मुलीसह बप्तिस्मा घेतला. इंग्लंडमधील स्त्रियांच्या उन्नती, त्यांची प्रगती, स्त्री शिक्षण संस्थांची सुव्यवस्था व उर्जित दशा, तसेच पतित स्त्रियांविषयी समाजाची अनुकंपा, इंग्लंडमधील सुधारणांचे एकंदर वैभव याचा परिणाम रमाबाईंवर मोठ्या प्रमाणावर झाला. ५०

इंग्लंड मध्ये रमाबाईंचे इंग्रजीचे अध्ययन आणि संघटीत संस्थांचे निरीक्षण पुढे वाढले. रमाबाईंना त्यांच्या संस्कृतच्या अध्ययनामुळे चेल्टनहॅम कॉलेजमध्ये संस्कृतच्या अध्यापिका म्हणून नेमण्यात आले. इंग्लंडमधील वास्तव्यात स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयी, सुव्यवस्थेविषयी अध्ययन

व निरिक्षाण करून त्या अमेरिकेला गेल्या. स्वतः रमाबाई क्रिश्चन असल्यामुळे त्यांना अमेरिकन मिशनरी लोकांची भरघोस मदत मिळाली. रमाबाईंच्या हातून दहा वर्षांपर्यंत होणा-या कार्याच्या खर्चाचा भार या अमेरिकन क्रिश्चन मिशन-यांनी उचलला. स्त्रियांना सामान्य शिक्षाण यावे, धर्मशिक्षाण शाळेत देऊ नये, दिलेच तर ते मात्र ख्रिस्ती धर्माचे यावे, पण संस्था नावाने ख्रिस्ती ठेवलीच पाहिजे असे नाही, अशा शर्ती व सवलती त्यांनी मिळवल्या व त्याप्रमाणे ता. ११ मार्च, १८८९ रोजी मुंबई येथे "शारदासदन" नावाची संस्था स्थापन केली गेली. शारदासदनाच्या उद्देशपत्रिकेत असे लिहिले होते की, "शाळेत प्रथम निराश्रीत उच्च वर्गातील विधवा व इतर निराश्रीत उच्च वर्गातील स्त्रियांची सोय करून, मग सवड राहिल्यावर इतरांना घेतले जाईल. शाळेंतील सामान्य शिक्षाणाशिवाय नित्ति, मर्यादा, व्यवहार, गृहव्यवस्था इत्यादी शिक्षाण देण्याचीही व्यवस्था केली होती. तसेच हरत-हेच्या धंदेशिक्षाणाची ही व्यवस्था करण्यात आली होती. एखाद्या स्त्रीची आर्थिक परिस्थिती हालाखीची असल्यास किंवा ती फी भरायला असमर्थ असल्यास तिच्या-वर फी भरण्याची सक्ती नव्हती. प्रथम निराश्रीत विधवा व नंतर निराश्रीत स्त्रियां अशांना बोर्डिंगात बिनखर्ची राहण्याची सोय करण्यांत येणार होती. शारदासदनाची शाळा चौपाटीच्या विल्सन कॉलेजच्या मागे भरविण्यात येत होती. सदनामध्ये सल्लागार सहाय्यक मंडळ होते व त्यांत रानडे, भांडारकर, गोपाळराव हरी, शंकर पंडित, महिपतराम स्मराम, तेलंग, मोडक, आत्माराम, पांडुरंग, डॉ. काणे इत्यादींचा समावेश होता. ५१

पंडिता रमाबाईंचे शारदासदन कसे काय चालते हे पाहण्याकडे सवाचि डोळे लागून राहिले होते. बाई ख्रिस्ती असल्यामुळे त्यांच्या हेतूविषयी अनेक लोक साशंक होते व त्यांना आपली शंका खरी होणार अशी चिन्हे दिसू लागली. केसरी हा अशा शंकितापैकीच एक होता. तेव्हा केसरीने मिळालेली माहिती ताबडतोब प्रसिध्द केली. २१ डिसेंबर, १८८९ च्या "क्रिश्चन व्हिक्सी"

नावाच्या न्यूयॉर्क येथील पत्रात खालील मजकूर छापला होता. "शारदा-सदनात हल्ली सात बालविधवा विद्यार्थिनी आहेत. त्यापैकी दोघीनी आपली ख्रिस्ती धर्मावरील आस्था व्यक्त केली आहे. दररोज रमाबाईंच्या बरोबर त्या प्रार्थनेला जातात. आणखी एक विद्यार्थिनी तर आपसुघीने एका मिशन-याकडून शिक्षण घेत असे. यावस्तू तेथील विद्यार्थिनीस मतस्वातंत्र्य आहे व ते अपायकारकही नाही. तसेच ही संस्था ख्रिस्ती आहे असे स्पष्ट कळून येईल." या विधानामुळे सदनाचे खरे स्वरूप कळून आले. पंढिता रमाबाई या मुळच्या हिंदू उत्कृष्ट बुद्धीमत्तेच्या व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवणा-या, पण अमेरिकेत जाऊन ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतलेल्या, यामुळे ही संस्था केवळ येथील प्रौढ मुलींच्या अगर विधवांच्या बौद्धिक आणि व्यावहारिक उन्नतीसाठी निघालेली नसून मॅटराचे कातडे पांघरून अस्मात घात करणा-या हिंस्त्र श्वाषदासारखी ती आहे, तिचा मुख्य उद्देश ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचा आहे, असे टिळकांचे मत होते. ही संस्था हिंदू विधवा स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी होती. या संस्थेत धर्मातराचा प्रयत्न केला जाणार नाही, तर शुद्ध व्यावहारिक निधर्मी शिक्षण दिले जाईल असे आश्वासन प्रारंभी देण्यात आल्यामुळे रा.ब. रानडे, डॉ. भांडारकर प्रभृति मोठेमोठे सुधारक पक्षाचे पुढारी या संस्थेच्या सल्लागार मंडळावर राहण्यास तयार झाले होते. टिळकांचा शारदासदनाच्या संदर्भात हेतू सावधगिरीचा होता. बाईंची इफली बतावणी पोकळ आहे व अमेरिकेत ती काय बोलली व तिने काय लिहिले याची माहिती त्यांनी प्रसिद्ध केली आणि "शारदासदन ही संस्था ख्रिस्ती समजून ज्यांस आपल्या मुली तेथे पाठवावयाच्या असतील त्यांनी तो मार्ग खुलास स्वीकारावा" असा स्पष्ट इशारा जनतेला दिला. या गोष्टी १८९१ च्या जून ते सप्टेंबर महिन्यात घडून आल्या. पुढे या संबंधाने पुष्कळ वाद, सुतासे व पत्रव्यवहार होऊन यातून "शारदासदन" चे ख्रिस्तीधर्मप्रचारांचे छुपे धोरण अधिष्ठाव स्पष्ट होत गेले आणि रानडे भांडारकर मंडळींना सल्लागार मंडळाचा

राजीनामा थावा लागला. या संस्थेच्या व्यवस्थेशी रानडे, भांडारकर व आगरकरही याही लोकांचा संबंध होता. प्रथम रमाबाईंच्या मनात ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या संस्थाकडून मदत घ्यायची नव्हती. परंतु हिंदू समाज सटळ हाताने मदत करण्याऐकजी स्वतः संशय बाळगून, किंबहुना लोकांत पसरवून, संस्थेची प्रगती थांबविण्याचा, एवढेच नव्हे तर संस्था बुडविण्याच्या प्रयत्नात आहे असे बाईंना वाटले, तेव्हा त्यांनी ख्रिस्ती लोकांचे सहाय्य मिळवले. "शारदासदनातील दोन मुली बाटल्यामुळे टिळकांच्या मताला लोकांनी उचलून धरले." ५३

"शारदासदन" ही ख्रिस्ती संस्था आहे. या आक्षेपावर रमाबाईंनी अधिक स्पष्ट उत्तर दिले आहे. त्यांच्या मते, "आमच्या देशांमधील आमहांस योग्य आश्रय व उत्तेजन दिले असते तर शारदासदन ही ख्रिस्ती संस्था होण्याची काही जरूरी नव्हती. शारदासदन ख्रिस्ती संस्था होऊन नये म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केले व अजूनही तो सुरु आहे. हिंदू लोक विधवा व निराश्रीत महिलां-साठी शाळा काढण्याकरीता पैसे देईनात म्हणून मी ख्रिस्ती लोकांच्याकडे भिक्षा मागितली. आता तुम्ही जर ती शाळा चालवायला तयार असाल तर आजच्या ख्रिस्ती आश्रयदात्यांकडून या गोष्टीस बिल्कूल अडथळा येणार नाही. तुम्ही खर्च था, हवे ते शिक्षाक नेमा, एखाद्या हिंदू बाईला शाळेची मुह्य करा, तसे झाले तरी मुळ हेतूस अनुसरून आम्ही ख्रिस्ती लोक तुम्हांस मदतच करू. कोणतेही काम स्वतः करण्यापेक्षा लोकांच्या कामातील दोष दाखविणे हे फार सोपे आहे, हे आम्हाला आणि तुम्हालाही माहित आहे. ता. १८ फेब्रुवारीच्या केसरीच्या अंकात टिळकांनी असे स्पष्ट केले की, बाईंचा हिंदू लोकांवरील आक्षेप आम्ही समजू शकतो. परंतु अशा संस्थेला हिंदू लोकाकडून हवी तेवढी वर्गणी न मिळण्याचे कारण हेच की, तरुण विधवा व स्त्रिया यांनी अशा शाळांतून स्वतंत्र रहावे ही कल्पना हिंदू समाजास मानण्यास अजून थोडा

अक्काशा आहे. बाईची संस्था खाजगी असती तर आम्ही केवळ दोष दाखविण्याचे लघुत्वही पत्करले नसते. बाईंनी "शारदासदना" भोवती एखादा जंगी अभेद्य कोट घालून सार्वजनिक दृष्टी त्यात शिरू दिली नसती, तर आम्हाला तरी ही उठाठेव कशाला हवी होती ? ५४

शारदासदनाच्या स्थापनेपासूनच टिळक रमाबाईंच्या हेतूविषयी साशंक होते. स्त्रीशिक्षणाच्या व विशेषतः विधवांना शिक्षण देण्याच्या नावाखाली रमाबाईं ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याचा उद्योग करित आहेत असे टिळकांना वाटत होते. पाउलट रमाबाईंनी धर्मांतर केले असले तरी शाब्दिकतः मुलींना ख्रिश्चन धर्माच्या जाळ्यात ओढण्याच्या दृष्टीने त्यांचे प्रयत्न मुळीच चाललेले नाहीत असा आरंभी आग्रकरांना विश्वास वाटत होता. शारदासदनासंबंधी जे सत्य आहे ते शक्य तितक्या लवकर बाहेर पावे पासाठी टिळकांनी १८९१ च्या जून महिन्यात शारदासदनावर जोरदार हल्ला चढवला. "शारदासदनाचा मुख्य उद्देश स्त्रीशिक्षण नसून मिशनरी शाळांप्रमाणे हा एक शुभवर्तमानाच्या प्रसाराचा मार्ग आहे." अशी काही लोकांना वाटणारी भिती त्यांनी बोलून दाखविली. रानडे, भांडारकर वगैरे साह्यकारी मंडळींना शारदासदनाच्या व्यवस्थेत हात घालण्याचा अधिकार नाही अशा आशयाचे पत्र रमाबाईंनी अमेरिकेतील आश्रयदात्यांकडून आणले असे टिळकांचे म्हणणे होते. त्यामुळे टिळकांनी सर्व हिंदूंना इशारा दिला की, पंडिता रमाबाईंसारख्या उच्चैःश्रेणी धर्मांतर केलेल्या बाईंच्या हाती शारदासदनाची सर्व व्यवस्था राहिली तर त्यापासून आम्हा हिंदूस काही फायदा होणार नाही. ही एक शुभवर्तमानाच्या प्रसाराचीच शाळा समजली पाहिजे व ज्याप्रमाणे मिशनरी लोकांबरोबर आपण वर्तन ठेवतो त्याप्रमाणे रमाबाईंबरोबर ठेवले पाहिजे. पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनासंबंधी टिळकांनी सतत कडक टिका केली. ५५

रमाबाईं शारदासदनातील मुलींना व विधवांना शिक्षण देताना धार्मिक बाबतीत तटस्थता धारण करतात की नाही हा शारदासदनाबाबतचा

वादातील मुख्य मुद्दा होता. "सदनात ख्रिस्ती धर्म शिकवला जाऊ नये व प्रत्येक मुलीस धर्मसंबंधाने हव्या त्या रीतीने वागण्याची पूर्ण मोकळीक असावी यापलीकडे सहाय्यकारिणी मंडळीने अथवा लोकांनी कोणत्याही प्रकारचा हेका किंवा आग्रह धरू नये," असे आगरकरांनी म्हटले होते. टिळकांच्या शारदा-सदनाच्या भूमिकेमुळे आगरकरांनी या वादात सक्रीय भाग घेण्यास सुस्वात केली. शारदासदनाबाबत आपली भूमिका स्पष्ट करताना आगरकरांनी आपला धर्म-विषयक दृष्टिकोन व्हाद केला. पंडिता रमाबाईंनी जरी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला असला तरी, शारदासदनातील विद्यार्थिनींना प्रत्यक्षा किंवा अप्रत्यक्षरीतीने त्या ख्रिस्ती धर्म शिकवतात किंवा ख्रिस्ती धर्माबद्दल प्रेम उत्पन्न होईल अशा प्रकारची कोणतीही गोष्ट करतात असे जर कोणी सिध्द करत दिले तर रमाबाईंच्या किंवा त्यांच्या शारदासदनाच्या बाजूने एक अक्षरही लिहिणार नाही. ५६ आगरकरांना कोणत्याही धर्माबद्दल ममत्त्व वाटत नव्हते. धर्म ही ज्याची त्याची खाजगी बाब आहे असे त्यांना वाटे. धर्म-निरपेक्षा दृष्टिकोनातून त्यांनी सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. रमाबाई विद्यार्थिनींना ख्रिस्ती धर्म शिकवित नाहीत व धर्मासंबंधी मोकळीक देतात असे आगरकरांचे मत होते. परंतु या मताला टिळकांनी विरोध केला. कारण टिळकांच्या मते रमाबाई ख्रिस्ती धर्माचा पुरस्कार करीत होत्या व त्यामुळे मुलींवर ख्रिस्ती धर्माचा प्रभाव पडत होता. म्हणून टिळकांनी शारदासदनाला विरोध केलेला दिसून येतो.

शारदासदनावर अनेक चळवळी झाल्या व हा वाद आंगुठ महिन्यापर्यंत असाच चालू राहिला. दरम्यान मिस हॅमलीनबाई शारदासदनाबाबत खरी हक्कित कळविण्याकरितां पुण्यास आल्या. त्यांचे या विषयावर जोशी हॉल-मध्ये ३० जुलै रोजी व्याख्यान झाले. तेव्हा रानडे, नुलकर, देशमुख, भिडे, गोपाळराव गोखले, लक्ष्मण मोरेश्वर, देशपांडे, विनायक नारायण आपटे, कौरे मंडळींनी शारदासदनास सर्वांतोपरी मदत देण्याचे आश्वासन दिले.

हॅमलीनबाई पुण्याहून निघून गेल्यानंतर सदनांत धर्मशिक्षण दिले जाणार नाही या आश्वासनाविरुद्ध वर्तन सुरु म्हणून शारदासदनाचा मुख्य हेतू स्त्रीशिक्षण नसून शुभवर्तमानप्रसाराचा आहे असे लोकांना वाटू लागले. रा.ब. रानडे सल्लागार मंडळात होते. पण त्यांची विचारसरणी अशी की, "विधवांची शाळा मिशनरी लोकांची असली म्हणून काय झाले, त्यापासून कांहीतरी आपला फायदा होणारच. पंडिता रमाबाईंनी धर्मांतर केले म्हणून आमच्या स्त्रियांना शिकवण्यास त्यांना काय हरकत आहे. आपण बरे तेव्हा च्यावे वाईट तेव्हा सोडून घ्यावे." यावर टिका करून केसरी म्हणतो, "अशा सल्लागारांच्या माध्यावर लोकांस फसविल्याचा दोष बसेल. स्त्री-शिक्षणाचे पांचसण घेऊन आमच्यांत घुसू पाहणा-या ख्रिस्ती बाया व त्यांस सहाय्य करणारे व्यवस्थापक मग ते कितीही विद्वान अगर राजविभूषित असोत त्यांस आम्ही आपल्या समाजाचे, हिंदूत्वाचे आणि स्त्रीशिक्षणाचे सुध्दा शत्रूच समजतो." ५७

टिळकांच्या मते, रमाबाईंचे विधवांमिशनगृह हे सरकारी किंवा मिशनरी शाळांपेक्षाही वाईट आहे. सरकार धर्मशिक्षणाविषयी तटस्थ असते व मिशनरी हे बोलून चालून बाटविण्याच्या उद्देशानेच निर्माण झालेले आहे. शारदासदनात फक्त शिक्षणाचे टोंग चालते व बाटवणे हा त्याचा मुख्य हेतू आहे. याच सुमाराला हिंदू-मुस्लीम दंग्यामुळे सदनांतील मुली घरोघर पोचविण्यात आल्या व या गोष्टीमुळे शारदासदन आपोआप बंद पडले. तसेच भांडारकर व रानडे यांच्या राजीनाम्याचा फार मोठा प्रभाव विद्यार्थिनीच्या पालकांवर होऊन त्यांनी मुलींना घरीच ठेवून घेतले. आगरकरांचा रमाबाई-बरोबर या विषयावर संवाद झाला. त्यावेळी आगरकरांना रमाबाईंनी स्पष्ट सांगितले की, "सदनात येताना मुलींचा हिंदूधर्म असला तरी सदनातून बाहेर पडतांना तो हिंदूच राहिल याची जबाबदारी मला घेता येणार नाही." ५८

अर्थात्च यावर "केसरी" कोरे पत्रांनी काहूर उठविले. "सुधारक"कारांचीही पूर्वीची भूमिका टळली. विचारी व चौकस अशा गृहस्थांनी राजीनामे देऊन संस्थेतून अंग काढून घेतले, तरी तेवढ्यावरून लगेच ही संस्था मिशनरी संस्था होईल असे नाही, असे सांगूनही "सुधारक"कार पुढे म्हणतात, चालकाच्या परवानगीवाचून कोणीही मुलीस स्वधर्मातून परावृत्त होऊ न देण्याचा दृढ-निश्चय करण्याची इच्छा वा शक्ती रमाबाईंमध्ये राहिली नसल्याने सद्नाचा पक्षा घेणे अवघड आहे असे स्पष्ट केले. ५९ त्यापुढे आगरकरांनी हिंदू शारदा सद्नाची कल्पना मांडून त्यासाठी नव्या जुन्या नेत्यांनी एकत्र यावे व मनापासून खटपट करावी, असे कळकळीचे आवाहन केले. ६०

शासदासद्नात मुली जायच्या बंद झाल्या, पण त्यांची पुढील शिक्षणाची सोय हा एक मोठा प्रश्न निर्माण झाला. सद्नावर टिका करणा-या लोकांवर ही जबाबदारी येऊन पडली. शारदासद्नातून निघालेल्या मुलींच्या शिक्षणाची कांहीतरी सोय करणे आवश्यक होते. त्याप्रमाणे खटपट होऊन, फिमेल हायस्कूलमध्ये दहा मुली घेण्याची व्यवस्था करण्यात आली. १८९५ च्या नोव्हेंबर महिन्यात अशा बातमी आली की, पंडिता रमाबाईंनी शारदा सद्नातील दहाबारा मुली व स्त्रिया एकदम बाटविल्या. पूर्वी धर्मांतर होत असे पण व्यक्तीशः किंवा किरकोळ प्रमाणात होत होते. धर्मांतराचा हा प्रकार मोठ्या प्रमाणावर तसे होऊ लागला व धर्माच्या बाबतीत कट्टर निग्रही असणा-या ज्या स्त्रिया होत्या त्याही डझनानी जाऊ लागल्या. त्यामुळे शारदासद्नासंबंधी लोकांच्यात चीड उत्पन्न झाली. दरम्यान अमेरिकन मिशनरी लोकांशी केलेला दहा वर्षांचा करार संपल्यावर शारदा-सदन उघडउघड ख्रिस्ती मिशन बनले. रमाबाईंनी त्यानंतर पुण्याहून शारदा-सदन कडेगावला नेले व त्याचे नवे नामकरण "मुक्तीसदन" असे केले. ६१

रमाबाईंच्या शारदासद्नासंबंधीचा सर्वच वृत्तांत वरती सांगितला आहे.

परंतु टिळकांच्या लेखणीतून डॉ. आनंदीबाई जोशी किंवा सौ. काशीबाई कानिटकर यांच्या संबंधात आदरपुक्त लिखाण होत असे. रमाबाईच्या या दिशेमुळे टिळकांनी शारदासदन व रमाबाईवर सतत कडक टिका केली. टिळक स्त्रीशिक्षणाच्या विस्मय होते असे नाही तर कोणतीही सुशिक्षित स्त्री समाज सांभाळून सुधारण्याचा प्रयत्न करित असेल किंवा तिला राष्ट्रीय राजकारणाची आवड आहे असे दिसले तर ते तिला सर्టిफिकेटने, लेखाने किंवा सभानमधून तिचा गौरव करून तिला उत्तेजन देत असत. परंतु सुशिक्षित स्त्रियांचा विनय सुटला किंवा त्याचे बोलणे चालणे अथवा त्यांचा प्रमाणाबाहेर बोलबाला झाला की त्यांना खपत नसे. त्यांनी जन्मभर रमाबाईंना समाजशात्र म्हणूनच संबोधले. ६२ परधर्मांकडून, ख्रिस्ती धर्मियांकडून आपल्यावर जे हल्ले होत आहेत, आक्रमण होत आहे व आपल्या लोकांचा जो ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्याकडे सतत क्ल वाटत आहे त्याचे मुळ कारण ही जातीभेद-व्यवस्थाच आहे असे आगरकरांनी प्रतिपादन केले आहे, "आमच्यातील अतिशुद्ध लोकांना आपणच अगदी दूर टाकल्यामुळे त्यांची ख्रिस्ती धर्माकडे धाव चालू आहे. आमच्यातील भटांच्या वेढागळ धर्मसमजूती जितक्या आम्हांस ज्ञानाच्या वाटतात त्याहून या पाद्रयांच्या धर्मसमजूती अधिक उन्नत आहेत असे मला वाटत नाही. तेंव्हा एक चुकीचा रस्ता सोडून दुस-या चुकीच्या रस्त्याने आमच्या लोकांनी अक्लबन करावे असे आम्ही कधीच प्रतिपादन करणार नाही." हयावस्तु असे दिसून येईल की, तत्कालिन हिंदूधर्मात आगरकरांना अनेक दोष आढळत असले तरी असल्या लोकांनी परधर्मांचा स्वीकार करावा व आपल्या देशात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार व्हावा असे केंव्हाही आगरकरांना वाटले नाही. परधर्मापासून हिंदूधर्माचे रक्षण व्हावे अशीच त्यांची भूमिका होती व टिळकांच्या संदर्भात शारदासदनाच्या वादात त्यांचा हिंदूधर्माभिमान प्रकट झाला. हिंदूधर्माबद्दल टिळकांना वाटणारा हा अभिमान त्यांना लोकमान्य करण्यात नेहमीच उपकारक ठरला.

प्रकरण चौथे

सं द र्भ ग्रं थ

- १) सहस्त्रबुध, पु.ग., केसरीची त्रिमूर्ती, पृ. १७२-१७३.
प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ. ८२-८४.
- २) आळतेकर, मा.दा. (संपादक), संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. ७३-७४.
प्रधान, ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ.क्र. ८४.
देशापांडे सुनंदा / गोपाळ गणेश आगरकर, पृ.क्र. १५६.
- ३) आळतेकर, मा.दा. (संपादक), संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ.क्र. १०१.
देशापांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ.क्र. १५७.
- ४) केसरी - ५ जून, १८८३.
- ५) डॉ. मालशे, स.गं., मालशे व आपटे नंदा, विधवाविवाह चळवळ, पृ.६.
- ६) कित्ता,   --" विधवाविवाह चळवळ, पृ.क्र. ६-७.
- ७) कित्ता,   --"   --"   पृ.क्र. ७-१२.
- ८) कित्ता,   --"   --"   पृ.क्र. ३ ते ४.
- ९) कित्ता,   --"   --"   पृ.क्र. ४.
सहस्त्रबुधे, पु.ग., केसरीची त्रिमूर्ती, पृ.क्र. १७४.
- १०) सहस्त्रबुधे, पु.ग.,   --"   पृ.क्र. १७४.
- ११) सुधारक - २३ मार्च, १८९१.
- १२) केसरी, २४ मार्च, १८९१.
- १३) केसरी, ३० मे, १८९१.
- १४) केसरी, ६ जून, १८९३.
- १५) केसरी, २१ एप्रिल, १८९१.
- १६) फडके, प.दि., शोध-बाळ गोपाळांचा, पृ.क्र. ११३.
- १७) कित्ता,   --"   पृ.क्र. ११७.
- १८) कित्ता,   --"   पृ.क्र. ११५.
- १९) कित्ता,   --"   पृ.क्र. ११५.

- २०) फडके, प. दि., शोध बाळ गोपाळांचा, पृ.क्र. ११५-११६.
- २१) कित्ता, -"- पृ.क्र. ११६.
- २२) कित्ता, -"- पृ.क्र. ११७.
- २३) कित्ता, -"- पृ.क्र. ११६-११७.
- २४) केळकर, न. चि., लो. टिळकांचे चरित्र, पृ.क्र. २०९-२१०.
- २५) फडके, प. दि., शोधबाळ गोपाळांचा, पृ.क्र. ११९.
- २६) कित्ता, -"- पृ.क्र. ११९.
- २७) कित्ता, -"- पृ.क्र. ११९-१२०.
- २८) केसरी, ८ मार्च, १८८७.
- २९) फडके, प. दि., शोध बाळ गोपाळांचा, पृ.क्र. १२१.
- ३०) कित्ता, -"- पृ.क्र. १२१.
- ३१) कित्ता, -"- पृ.क्र. १२२.
- ३२) कित्ता, -"- पृ.क्र. १२२-१२३.
- ३३) कित्ता, -"- पृ.क्र. १२२-१२३.
- ३४) केसरी, २२ ऑगस्ट, १८८७.
- ३५) केळकर, न. चि., लो. टिळक पांचे चरित्र, पृ.क्र. १८७.
- ३६) डॉ. मालशे, स.गं., आपटे, नंदा, विधवा विवाह चळवळ, पृ.क्र. ११७-११८.
- ३७) कित्ता, पृ.क्र. ११९.
- ३८) सहस्त्रबुध्दे, पु.ग., केसरीची त्रिमूर्ती, पृ.क्र. १३४-१३५.
- ३९) केसरी, ३० जून, १८८५.
- ४०) कुलकर्णी प्रसाद, सुधारकाग्रणी गो.ग. आगरकर, पृ.क्र. ३०.
- ४१) केसरी, ४ मार्च, १८९०.
- ४२) सुधारक, २९ ऑगस्ट, १८९२.
- ४३) केळकर, न. चि., टिळकांचे चरित्र, पृ.क्र. ३१३.
- ४४) कित्ता, पृ.क्र. ३१४.
- ४५) कित्ता, पृ.क्र. ३१५.

- ४६) केळकर, न. चि., टिळक यांचे चरित्र, पृ.क्र. ३१५-३१६.
- ४७) कित्ता, पृ.क्र. ३१६-३१७.
- ४८) कित्ता, पृ.क्र. ३१७.
- ४९) कित्ता, पृ.क्र. ३१७-३१८.
- ५०) कित्ता, पृ.क्र. ३१८.
- ५१) कित्ता, पृ.क्र. ३१८.
- ५२) कित्ता, पृ.क्र. ३१९.
- ५३) कित्ता, पृ.क्र. ३१९.
- ५४) कित्ता, पृ.क्र. ३१९.
- ५५) केसरी, २३ जून, १८९१.
- ५६) सुधारक, ६ जुलै, १८९१.
- ५७) केळकर, न. चि., लो. टिळक यांचे चरित्र, पृ.क्र. ३२५.
- ५८) कित्ता, पृ.क्र. ३२८.
- ५९) सुधारक, २१ ऑगस्ट, १८९३.
- ६०) सुधारक, ११ नोव्हेंबर, १८९३.
- ६१) केळकर, न. चि., लो. टिळक यांचे चरित्र, पृ.क्र. ३२९-३३०.
- ६२) कित्ता, पृ.क्र. ३३१.

.....